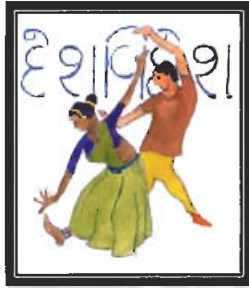

જ્યાં જ્યાં ચમન, જ્યાં જ્યાં ગુલો ...

છબિ : અશોક મેઘાણી

ચિત્ર: કિશોર રાવળ

દેશ વિદેશ

ગુજરાતી લિટરરી એકેડેમી

ઓફ નોર્થ અમેરિકાનું મુખપત્ર

ઓક્ટોબર ૨૦૦૫

સંપાદક : અશોક મેઘાણી

કૃતિ	કર્તા	પૃ
પ્રમુખનો પત્ર	રામ ગઢવી	૨
સંપાદકીય	અશોક મેઘાણી	૨
'નાજુક એક વ્હેજું'	ઉમાશંકર જોશી	૩
સનમને	'કલાપી'	૪
સાકીને ઠપકો	'કલાપી'	૪
સાક્ષાત કોમળતા...	કાલિન્દી પરીખ	૪
આ અમે ઉડાડ્યો ગુલાલ	સુરેશ દલાલ	૫
ઊજળું પગલું	મકરન્દ દવે	૫
બે ગઝલો	મકરન્દ દવે	૬
થોડા શબ્દો	મકરન્દ દવે	૬
ઇનર હાર્બર, બાલ્ટિમોર	મકરન્દ દવે	૭
સૂર્યકની વાત	મકરન્દ દવે	૭
બે સોનેટ	નટવર ગાંધી	૮
ઉપસંહાર	કાકા કાલેલકર	૮
થઈ જઈએ	ગુણવંત ઉપાધ્યાય	૯
બે ગીતો	પન્ના નાયક	૯
પંચમ જ્યોર્જ	કિશોર રાવળ	૧૦
અસ્તિત્વ	પ્રીતમ લખલાણી	૧૩
આસ્વાદ	રાધેશ્યામ શર્મા	૧૩
બે ગઝલો	સુધીર પટેલ	૧૪
સાહિત્ય સંમેલન ૨૦૦૪		૧૫
નિર્વાસનનું સાહિત્ય	નિરંજન ભગત	૧૬
નાટ્યોત્સવ - એક સમીક્ષા	મધુસુદન કાપડિયા	૧૭
ત્રણ કાવ્યો	માધવ રામાનુજ	૧૯
ઇન્ટરનેટ પર 'દેશ વિદેશ'		૧૯

પ્રમુખનો પત્ર

રામ ગઢવી

મીત્રો,

'દેશ-વિદેશ'નો આ અંક ગુજરાતના બે ખૂબ જ પ્રસિધ્ધ અને લાડકા કવિઓની યાદને અર્પણ કરીએ છીએ. એક કવિ તે ૧૦૫ વર્ષ પહેલાં ૨૬ વર્ષની કુમળી વયે 'મ્લનમ'ની તલાશમાં ચાલી નીકળેલા કલાપી. બીજા તો જાણે ગઈ કાલે જ આપણા મહેમાન થઈને આવેલા કવિ-સાંઈ મકરંદ દવે જેમણે તાજેતરમાં એ જ ખોજમાં પ્રયાણ કર્યું.

૨૦૦૫માં એકેડેમીને એક મોટો ફટકો પડ્યો — નંદિની રોહિત શાહને કાળે અચાનક આપણી વચ્ચેથી ઉપાડી લીધાં. એકેડેમીની શરૂઆતથી જ નંદિનીબેનની વ્યવસ્થાશક્તિ અને સક્રિય મદદથી ભાગ્યે જ કોઈ પ્રવૃત્તિ વંચિત રહી હશે. એમની ખોટ સદા ય વરતાશે.

આ અંકમાં આપને ગયા વર્ષના સાહિત્ય સંમેલનની થોડી યાદી મળશે. વધુ માહિતિ એકેડેમીની વેબ-સાઈટ <http://www.glaofna.com> પર મળશે જ્યાં ન્યૂ થોર્કથી બહાર પડતા 'ઇન્ડિયા ટાઈમ્સ'ના સૌજન્યથી એમના વિસ્તૃત અહેવાલો જેમના તેમ મૂક્યા છે.

૨૫મા વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂકેલી આપણી એકેડેમીની રજતજયંતિની ઉજવણીના વિવિધ કાર્યક્રમોની પૂર્ણાહુતિ એક સાહિત્ય સંમેલનથી થશે. દર બે વરસે થતું આ સંમેલન ૨૦૦૬માં અમેરિકાના પાટનગર વૉશિંગ્ટન વિસ્તારમાં ૮-૯-૧૦ સપ્ટેમ્બર દરમિયાન યોજાયું છે (જુઓ છેલ્લા પાના પરની જાહેરાત). એકેડેમી તરફથી તૈયાર થઈ રહેલો ગોવર્ધનરામ રચિત 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના સંક્ષેપનો અંગ્રેજી અનુવાદ એ જ અરસામાં બહાર પડશે.

સંમેલનના અને બીજા સમાચાર સભ્યોને ઈ-મેઇલ દ્વારા પહોંચાડવા એક મેઇલલિસ્ટ તૈયાર થઈ રહ્યું છે. એક ઈ-મેઇલથી આપનું સરનામું અશોક મેઘાણીને ashok@meghani.com પર પહોંચાડવા વિનંતિ છે.

અંતે, એકેડેમીની કાર્યવાહક સમિતિ વતી આપને અને કુટુંબીજનોને દિવાળી અને વિક્રમના નવા વર્ષની શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું.

આપનો વિશ્વાસુ,
રામ ગઢવી

સંપાદકીય

અશોક મેઘાણી

'દેશ-વિદેશ'નું પ્રકાશન ત્રૈમાસિક ધોરણે કરવાની મુરાદને વ્યક્તિગત સંજોગોની વાસ્તવિકતાઓ સામે નમતું મૂકવું પડ્યું છે. આ અંક ૨૦૦૪ના સંમેલન વિશેષાંક પછી બરાબર એક વરસે બહાર પડે છે એ ઢીલની જવાબદારી સંપૂર્ણ રીતે આ સંપાદકની જ રહે છે અને એના માટે આપની માફી માગીએ છીએ. હવે પછી વરસમાં બે વાર પ્રકાશન થાય એવો પ્રયત્ન રહેશે.

'દેશ-વિદેશ'માં સામેલ કરાતા સાહિત્ય વિશે બે શબ્દો કહેવાનું મન થાય છે. આ સંપાદકના નમ્ર મતે આ પ્રકાશનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ વાચકો પાસે સાહિત્ય અને સાહિત્ય-વિષયક સામગ્રી પીરસવાનો છે. રાજકારણી, ધાર્મિક કે સામાજિક ચર્ચાઓથી દૂર રહેવાનો અમારો સતત પ્રયત્ન રહે છે. અમારું કહેવું બિલકુલ નથી કે એ વિષયોની ચર્ચાની કોઈ જરૂર નથી - અમારો પ્રયાસ તો 'દેશ-વિદેશ'ના વાચકો સમક્ષ ઉત્તર અમેરિકા અને ભારતથી મળેલું સાહિત્ય જ મૂકવાનો છે. અમારા આ ઉદ્દેશ અને પ્રયત્નમાં અમને સાથ આપવા કૃતિઓ મોકલતા કર્તાઓને અને વાચકોને અમારી વિનંતિ છે.

આટલી ધૃષ્ટતા કરી તો એક વધુ વાત કહી દઈએ. 'દેશ-વિદેશ' માટેનું બધું જ ટાઇપસેટિંગ સંપાદકોને જાતે જ કરવાનું હોય છે. અસ્પષ્ટ અક્ષરો અને અશુદ્ધ જોડણીવાળી કૃતિઓ અમારા કામમાં વધારો કરે છે અને પસંદગીમાં પણ અનિચ્છનીય ભાગ ભજવે છે. સાહિત્યકારો પાસેથી આ વાતમાં ચીવટ માગી શકીએ?

આવતો અંક (એપ્રિલ ૨૦૦૬ની આસપાસ) મુખ્યત્વે ભારતની બહાર રહી લખતા ગુજરાતી વાર્તાકારોની કૃતિઓનો 'વાર્તા-વિશેષાંક' બનાવવા અને એ અંકનું સંપાદન એક સમર્થ વાર્તાકાર પાસે કરાવવા ધારીએ છીએ. રસ ધરાવતા વાર્તાકારોને પોતાની કૃતિઓ ટપાલથી Ashok Meghani, 2912 Placid Drive, Baldwin, MD 21013 પર કે સ્કેન કરીને ઈ-મેઇલ દ્વારા ashok@meghani.com પર મોકલવા વિનંતિ છે.

વાચકોનો પ્રતિભાવ જાણવાની ઇચ્છા કરતાં તો વધુ અમને જરૂર લાગે છે. લખશો?

સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ 'કલાપી' (૧૮૭૪-૧૯૦૦)

'નાજુક એક વ્હેળું'

ઉમાશંકર જોશી (૧૯૧૧-૧૯૮૮)

"હવાને હું સુણાવું છું" - કહીને કલાપીએ ગીત ગાયાં, પણ આખું ગુજરાત એ સાંભળી ગયું, હોંસેહોંસે સાંભળી રહ્યું.

એક તો રાજા કવિતા કરે, તેમાં એ કવિ-રાજા પ્રણય-ત્રિકોણમાં ફસાયો. અને એવામાં જ ભરયુવાનીમાં મૃત્યુ પામ્યો, - એ હકીકતોનો પણ કલાપીની લોકપ્રિયતામાં ફાળો હશે.

એમના જન્મની શતાબ્દીના આ વરસમાં, એમના મૃત્યુ પછી ૭૪ વરસે, હવે એમને પોતાની રચનાઓના કાવ્ય-ગુણના બળે જ ઊભા રહેવાનું છે. વચ્ચે ઘણા વારાફેરા આવી ગયા. રાષ્ટ્રજાગૃતિની, સૈકાની ૨૦મી સદીની બીજી પચીસીમાં પ્રણયત્રિકોણપ્રકરણને કારણે જ કેંક કલાપીની કવિતા પ્રત્યે આણગમો રહ્યો -- અને સાથે એનું ઉત્કૃષ્ટ ગદ્ય પણ ઉવેખાયું. ૧૯૩૨માં વિસાપુર જેલમાં કલાપીની કેટલીક કૃતિઓ મારે મોઢે સાંભળીને એક મુરબ્બીએ એકરાર કરેલો : આ કવિને મેં અન્યાય કર્યો છે. ગાંધીજી 'આશ્રમભજનાવલિ'માં 'આપની યાદી' મૂકતા હતા તે મેં ન મૂકવા દીધું!

કલાપીમાં આકર્ષક તત્ત્વ શું છે? --- એની સચ્ચાઈ, સરળતાભરી સચ્ચાઈ, જેવી જીવનમાં તેવી કવનમાં. શોભના માટેનો પોતાનો ભાવ પરખ્યા પછી એ લગ્ન કરતાં ન ખંચકાયો. રાજ્ય કરવું એ પોતાના માટે અનુકૂળ નથી એ જાણ્યા પછી તે છોડવાની -- એક સાદા ગૃહસ્થ તરીકે જીવવાની પૂર્વતૈયારીમાં એ ગૂંથાયો જેમાંથી જન્મેલી રજવાડી ખટપટથી એનું મરણ, જો એ કુદરતી રીતે ન થયું હોય તો, થવા પામ્યું હોય. કવિતામાં પોતાના જીવનના અનુભવો ઢાંકપિછોડા વગર નર્મદની જેમ એ મૂકે છે. શોભના સાથે પરણતાં પહેલાં 'હૃદયત્રિપુટી' કાવ્યમાં રમા પ્રત્યેના પોતાના વર્તાવ અંગે આત્મનિરીક્ષણપૂર્વક નીતિદેવી અને પ્રીતિદેવીના આદેશો વચ્ચે ભીંસ અનુભવે છે અને પોતાને સંભળાવે છે : "જા, ચોર તું!" શોભના સાથે લગ્ન કર્યા પછી થોડા મહિનામાં જ, પોતાની જે પ્રેમની સ્થિતિ હતી તે એની ન હતી જોઈ, નિર્ભાન્ત થઈને કલાપી ચીસ નાખે છે : "સાકી, જે શરાબ મને દીધો દિલદારને દીધો નહીં". કલાપીની કવિતાનો

સારો એવો ભાગ એક સાચદિલ પ્રેમીની પદ્ય-આત્મકથા છે. યુવાનોને -- પ્રેમીઓને એ આકર્ષી રહે એ સહજ છે.

કેટલીક કૃતિઓ કાવ્ય બનવા પામી નથી, તેમ છતાં કલાપી કવિ છે સ્તો --- બહુ બધો છે, જ્યાં એની સ્નેહભૂમિ લય, કલ્પન-ચિત્રાંકન દ્વારા, પ્રતીક દ્વારા કલાઆકાર પામી શકે છે.

'એક ઘા' અને 'મને જોઈને' -- માં પંખીનું અને કેટલીક કૃતિઓમાં હંસનું પ્રતીક એ યોજે છે. 'ભ્રમર'નું પ્રતીક, એના 'ભું ભું ભું' ગુંજારવ સાથે, વારંવાર યોજાયું છે. 'શિકારીને', 'વિધવા બહેન બાબાંને', 'બાલક કવિ' જેવામાં ઉદ્બોધનની આત્મીયતા -- 'શિકારીને'માં નાટ્યાત્મકતા પણ -- અને ઉચિત ચિત્રાંકનો કૃતિને ઉઠાવ આપે છે. કલાપીના પ્રકૃતિવર્ણનમાં તાજગી છે. 'તુષાર'ની એક એક પંક્તિમાં નવું નવું ચિત્ર છે.

કવિની એક અમર કૃતિ --- 'આપની યાદી' ગઝલ --- નો આરંભ જુઓ. કોઈ અચિતિત રીતે, અપૂર્વ પ્રતિભાબળે, ત્રીજી પંક્તિથી બારમી સુધીમાં અનુક્રમે પોતાનાં પંચમહાભૂતો -- પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ --નાં બાહ્ય બૃહત્ રૂપોને પ્રભુની યાદ અપાવતાં નિરૂપી કવિએ પિંડ-તેમ જ-બ્રહ્માંડ ઉભય એ 'યાદી'થી રસબસ થતાં સૂચવ્યાં છે.'

લય અને બાનીનો પ્રવાહ અને પ્રસાદ કલાપીને લોકગમ્ય બનાવવામાં ઘણો ફાળો આપે છે. જીભને ટેરવે રમી રહે એવી અમર સૂક્તિઓ કલાપીમાંથી મળશે એટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઈ કવિમાંથી મળશે. એક ઉત્તમ સૂક્તિ છે 'બાલક કવિ'માં : "છે યુદ્ધ તો જગવવું, પણ પ્રેમ રાખી; લોહી લીધા વગર લોહી દઈ જ દેવું". દક્ષિણ આફ્રિકામાંના ગાંધીજીના નવા યુદ્ધની આગાહી આપતો એક ક્ષત્રિય હૃદયવીરનો એ એલાન છે.

કલાપીએ ગઝલો, લઘુ કાવ્યો ઉપરાંત 'ગ્રામ્ય માતા', 'ભરત', આદિ હૃદયંગમ ખંડકાવ્યો આપ્યાં છે. અધૂરા રહેલા 'હમીરજી ગોહેલ' મહાકાવ્યના પહેલા અને ત્રીજા સર્ગની પ્રૌઢિ અને રસજમાવટ કલાપી અકાળે જતાં ગુજરાતી ભાષાએ ખરે જ મહાકવિ ગુમાવ્યો છે એવી પ્રતીતિ કરાવનારાં છે.

¹ ઉલ્લેખાયેલી ૧૦ પંક્તિઓ :

માશુકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી, અને

જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની!

જોઈ અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,

તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની!

તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,

તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની!

આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,

આ દમ-બ-દમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની!

આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો કુશન બધા;

યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની.

સનમને

'કલાપી' (૧૯૭૪-૧૯૦૦)

યારી ગુલામી શું કરું તારી, સનમ?
ગાલે ચૂમું કે પાનીએ તુંને, સનમ?
તું આવતાં ચશમે જિગર માડું ભરે,
જાતાં મગર શું શું કરી રોકું, સનમ?

તું ઇશક છે યા મહેરબાની યા રહમ?
હસતાં ઝરે મોતી લબે તે શું, સનમ?
મેંદી કદમની જોઈ ના પૂરી કદી!
આવી ન આવી એમ શું થાતી, સનમ?

તારી સવારી ફૂલની ક્યાં ક્યાં ફરે?
તેનો બની ભમરો બની શું શું, સનમ?
જાણે વીંટાઈ જુલફમાં છૂપી રહું!
તાકાત ના દીદારમાં રહેતી, સનમ!

છે દિલ્લગીનો શોખ કે તુંને નહીં?
તો આવ કાં, કાં બોલ ના આવી, સનમ?
જોઈ તને આંખો નકામી આ બધે,
ફોડી દઉં પૂરી તને આંખે, સનમ?

આ ચશમની તુંને ચદર ખૂંચે નકી,
કોને બીધાને તું સદા પોઢે, સનમ?
આપું જિગર તોયે ન તું ત્યાં શું તને?
માલેક આલમના જિગરની તું, સનમ!

તુંને કહું હું યાર તો ગુસ્સે નહીં:
તોયે હસે છે દૂરની દૂરે, સનમ!
તુંને કહું ખાવિન્દ તો રીઝે નહીં!
ત્યાં એ હસે તું દૂરની દૂરે, સનમ!
(૧૯૯૯)

સાકીને ઠપકો

'કલાપી'

સાકી, જે શરાબ મને દીધો દિલદારને દીધો નહીં;
સાકી, જે નશો મુજને ચડ્યો દિલદારને ય ચડ્યો નહીં!

મુજ ચશમમાં ચરખો ફરે, કદમે બદન લથડી પડે;
દિલદાર તો મલક્યા કરે, નકી યારને પાયો નહીં!

આશક અને માશૂકને, પાવો એક જામે ને સીસે;
પાવો એક હાથે સાકીએ, ઇન્સાફ તે કીધો નહીં!

મારી ગઈ શરમે બધી, દિલદાર હુજૂ મહીં હજી;
તારી બની ખાલી સીસી, પાવા ય તે રાખ્યો નહીં!

સરખાં બને બંને જરા, ત્યાં તો શરાબીની મજા;
ઊલટી કરી તે તો સજા, નયને સનમ ખેલી નહીં!

મુજ ખૂન આ ફૂદી રહે, દિલદારનું થંડું બને;
મુજને ચડે ત્યાં ઊતરે, કાંઈ મજા આવી નહીં!

આ રાત પહેલી વસ્લની, માશૂકના ઇનકારની;
ત્યાં બેવફૂદી તે કરી, તુજ જામ કાં ફૂટ્યું નહીં!

ના રોશની ગાલે ચડી, જરી ના લબે સુરખી પડી;
ઘેરી બની ના આંખડી, દિલ યારનું જામ્યું નહીં!

આ પહોર યાર જ રાતના, કંઈ વાયદા વીત્યે મળ્યા;
કંઈ હોશથી જિગરે જડ્યા, તેની કદર તુંને નહીં!

ના ખેંચ આશક તો કરે, માશૂકને પાવો પડે;
ના સાકીએ પીવો ઘટે, તે કાયદો પાળ્યો નહીં!

જોઈ સનમને રૂબરૂ, ઘેલો હતો પૂરો જ હું;
પાયો ફરી, પીતો ય તું, પણ યારને પાયો નહીં!

આ વાય ફજર તણી હવા, મુજ રાત વીતી મુકઅમાં;
દિલદાર આ ઊઠે જવા, એ બે શુકન બોલી નહીં!

જો આવશે કો દી સનમ, તો લાવશે આંહીં કદમ;
તું રાખજે, ભાઈ! રહમ, ગફલત ઘટે આવી નહીં.
(૧૯૯૯)

સાક્ષાત કોમળતા, નરી ઋજુતા

કાલિન્દી પરીખ

... રાજખટપટોથી ભરેલી એ દુનિયામાં સતત સૌંદર્યની શોધ જ જાણે જીવનનો પર્યાય બની રહી. સૌંદર્યનો બેતાજ બાદશાહ એટલે સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ જેની ટૂંકી સહી હતી STG. 'કલાપી' ઉપનામ તો તેમના મિત્ર જટિલે આપેલું છે. અને 'કેકારવ' એવા જ બીજા સાહિત્યમિત્ર કવિ કાન્તે કલાપીની કાવ્યસંહિતાને આપેલું નામ છે. કલાપી સૌંદર્યધામના નિત્ય-પ્રવાસી હતા. તેનાં કાવ્યોમાં સૌંદર્ય ચંદ્રની ચાંદનીની માફક પ્રસરાયેલું હતું, પુષ્પની સુગંધથી મુએકતું હતું. 'આ પોચું દિલ તું સમું સુમન છે' ગાનાર કવિ કલાપી એટલે સાક્ષાત કોમળતા, નરી ઋજુતા.

... શેષ જીવન અધ્યાત્મથી ભરપૂર બનાવીને તે માત્ર ૨૬ વર્ષની વયે ખુદાનો પ્યારો બની જાય છે. તેની કવિતાઓ અને ગઝલો સાહિત્યના લોકમાં અમરત્વને પામે છે. સુરતાની વાડીનો મીઠો મોરલો મીઠા ટહુકાની સાથે સાથે પ્રેમ, વિરહ, મિલન, ફિલસૂફી, અધ્યાત્મ અને ચિંતન-દર્શનનાં રંગ-બેરંગી પીંછાંઓ પણ આપતો જાય છે. તેમાં ય તેની અંતિમ ગઝલો તો આપણને પણ ઈશ્વરની નજીક મૂકી દે છે.

મકરન્દ દવે (૧૯૨૨-૨૦૦૫)

આ અમે ઉડાડ્યો ગુલાલ રહેશે

સુરેશ દલાલ મુંબઈ

મકરન્દ મુખ્યત્વે તો કવિ. શબ્દની પાછળના મૌનને પીધેલો કવિ. ગીત, ગઝલ સહજ. એમનો જીવ ભજનમાં. મેઘાણીની જેમ લોકગીતોના ઘાયલ. એટલા જ ઘાયલ બાઉલગીતોના અને ટાગોરના. એમના માટે કવિતાનો યોગ એ જ ભક્તિનો યોગ હતો. પોતે જ પોતાની પ્રયોગશાળા - યોગશાળા. મકરન્દ મૂળ તો સ્કૂરણાના માણસ. એકવાર પત્રમાં પૂછાવેલું કે તમે કવિતા લખો છો એ જાણું છું, પણ બીજું શું કરો છો? એમણે જવાબ વાળેલો :

*ઈર્ષા કાજ ઘણી નીચી, ઊંચી ક્યાંય ધૂણા થકી
મામૂલી ફૂલથી મ્હોરી, મારી જીવન ડાળખી.*

એ ભલે કહે કે મામૂલી ફૂલો છે, પણ એમની કવિતા આપણે માટે મહામૂલ્યાં ફૂલો છે. એમની શબ્દસાધના શબ્દબ્રહ્મની સાધનાના સ્તર સુધી પહોંચે છે. કવિતાનું શાસ્ત્ર જાણનારાનો તોટો નથી પણ આ શાસ્ત્ર જાણ્યા પછી પણ ખૂબ ઊડાણથી શબ્દને માણીને, નાણીને કવિતા લખનારા કવિઓ બહુ ઓછા છે. મકરન્દ દવેની કવિતામાં વિષય અને પ્રકારનું વૈવિધ્ય તથા આશય અને અભિવ્યક્તિની અનેક છટા-ઘટાઓ સહદયોએ માણી જ છે.

મકરન્દ દવેના ગીતની પહેલી પંક્તિ આપમેળે પોતાનો મારગ શોધી લે છે. પ્રથમ પંક્તિનું નોતરું આવ્યું એટલું જ બસ. પછી તો સહજ અનાયાસ તેડાગર શબ્દનો સાથ મળે છે. મકરન્દ પાસે પોતાનો લય-કેફ છે. એમની કવિતા બંધિયાર નથી, પોતાની પરંપરાની

બંદીવાન નથી. હવાને હિલોળે જેમ પીંછું ફરકતું હોય એમ એ મુક્તપણે ફરકે છે.

છાંદસ, અછાંદસ, ગીત, ગઝલ, ભજન - આવું કંઈ કેટલુંયે પ્રગટ્યું છે મકરન્દ દવેની કલમમાંથી. એમનાં ધૂંટાયેલાં સોનેટ પણ યાદ રહી જાય એવાં છે. મકરન્દ દવે છંદ કે લયનો ટેકણલાકડી તરીકે ઉપયોગ નથી કરતા પણ એમની કવિતામાં છંદનું કર્તૃત્વ પણ દેખાઈ આવે એવું છે.

મુગ્ધતા અને પરિપક્વતાનો અહીં સમન્વય છે. શબ્દ પોતાનાં પગલાં મૂકે છે, પણ આ પગલાં દૃષ્ટિથી પવિત્ર થયેલાં છે. મકરન્દ દવેની કવિતા ગુજરાતી કવિતામાં એક અલગ અને અલાયદા ટાપુ જેવી છે. તરસની તીવ્રતા આપમેળે શબ્દને શોધી લે છે. શબ્દ શોધે છે લયને અને અર્થપૂર્ણ ભાવોદયને. મકરન્દની કવિતા સમર્થ છે અને સાર્થક છે.

(‘કવિતા’ના ૨૨૫મા અંકમાંથી સંપાદિત)

ઊજળું પગલું

મકરન્દ દવે

મનુષ્ય આંખો ઊઘાડે છે ત્યારથી આ જગત એક અપાર આશ્ચર્યની જેમ ઊઘડતું જાય છે અને આખરે સદા માટે તે આંખો મીંચી દે ત્યારે કયું નવું આશ્ચર્ય તેની સામે ખૂલતું હશે એ કોઈ કહી શકે એમ નથી. આ જીવનને સમજાવવાના અનેક પ્રયત્ન થયા છે, પણ જીવન કોઈ સમજની ફૂટપટ્ટીમાં સમાતું નથી. ઘણી વાર મનુષ્ય પોતાના મનને ગમતી વિચારસરણીનો પાયો નાખે છે અને પછી તેનાં તર્કબદ્ધ પગથિયાં ચણીને પોતાને ઊંચા લાગતા મહેલમાં રહેવા લાગે છે. વિરોધી વિચારોના પવન ફૂંકાય ત્યારે કાં મનની બારી જ બંધ કરી દે છે અથવા તો દલીલબાજીનું બખ્તર સજીને સામનો કરે છે. પણ જીવન એમ સુખે જંપવા દે તેવું નથી. શેષનાગની જેમ સહસ્ર ફેણ પ્રસારી એ જવાબ માગતું જ રહે છે. કોઈ પેગંબર, પંથ કે પોથીને આશરે જીવવા મથે છે પણ એમાં તો પ્રાણહીન શબ્દો જ ચાવવાના રહે છે.

ત્યારે માણસે કરવું શું? પોતાને હાથે જીવતરની પાટી પર અનુભવનો કક્કો ધૂંટ્યા વિના છૂટકો નથી. (‘મકરન્દ-મુદ્રા’માંથી)

બે ગઝલો મકરન્દ દવે

નથી કોઈ મુલ્કોનો વતની રહ્યો હું
ભટકતો રહ્યો છું આ દુનિયામાં રાહી,
બન્યો બાદશાહોને મન બદગુમાની,
તુરંગોમાં નાખ્યો તો લાગ્યો તબાહી.

‘ મને ક્યાંક રખડુની ટોળી મળી તો
થયું, ભાઈબંધી જીગરજાન ભેટી,
ખલે હાથ મૂકી અમે સાથ ચાલ્યા,
કદમ લડખડ્યા તો ગયું કોઈ સાહી.

અહીં પંડિતાઈનું મડદું છે નક્કી,
નહીંતો દલીલોની બદબૂ ન આવે,
જરા લાવ ધ્યાલી ભરી જિંદગીની,
જરા ખોલ ધીમેથી ઢળતી સુરાહી.

તમે કેટલાં નામ ગોખી શકો છો?
લો, ગોલોક, વૈકુંઠ, કૈલાસ, કેવલ,
અમે તો ગમે તેમ ધૂળે રમી આ
ધરાને ધરાહાર ચાહી ને ચાહી.

મને મોતનો ડર બતાવી બતાવી,
તમે ખૂબ મનમાની ખડકી સજાઓ,
ખુદાના કસમ, માફ કરવા થશે બસ
મને એક તરણાની લીલી ગવાહી.

(૧૯૮૨, 'હવાબારી'માંથી)

જિંદગી ખરચી ઘણું કામી ગયા તે આપણે,
કાંઈ પણ પામ્યા વિના પામી ગયા તે આપણે.

સાવ અણપૂછ્યા, અજાણ્યા, એકલા, આજાર થઈ
ધરમના ધામેથી આસામી ગયા, તે આપણે.

વાહ દોસ્તો શું જમાવીને પડ્યા છે બેઠકો!
કાયમી ખાતે જે હંગામી ગયા, તે આપણે.

રજકણો સુર્યો બની ફરતા હતા જે દેશમાં,
સુર્યના અશ્વોને પણ થામી ગયા, તે આપણે.

એક એ રાજી રહે તો ભસ્મ કે ચંદન ગ્રહી,
જોગિયા, દરબારી, અવગામી ગયા, તે આપણે.

જેમને બે-ચાર સાંભળનાર માંડ મળી ગયા,
એ ભરી મહેફિલ મહીં જામી ગયા, તે આપણે.

જેમનું કોઈ નહોતું આ જગતમાં સોબતી,
એમના થઈ ફાડના ફામી, ગયા તે આપણે.

કોઈ પણ મશહૂર નામોની મદદ માગ્યા વિના,
વ્હોરી લઈ મગરૂર બદનામી, ગયા તે આપણે.

કોઈ મારગ, કોઈ મોસમ, કોઈ મંજિલની તમા,
તોડતા હર વાડને વામિ ગયા, તે આપણે.

(૧૯૮૪, 'હવાબારી'માંથી)

ગઝલસંગ્રહ 'હવાબારી'ની પ્રસ્તાવનામાંથી કવિના થોડા શબ્દો :

"...માત્ર એટલું કહું કે મારી ગઝલને મેં ગુજરાતી
ગરબામાં પૂરવાનો કે મહેફિલની શમા તરીકે ફરતી
રાખવાનો ક્યાંયે પ્રયત્ન કર્યો નથી. એ હીનાનો રંગ
બનીને કે લોબાનનો ધૂપ બનીને આપણી વાણીમાં સહજ
મેળ સાધીને આવી છે તેમ વધાવી છે.

એક વેળા ગઝલ આપણે ત્યાં ઉપેક્ષિત હતી. તેને બીજી
કક્ષાનો કાવ્ય-પ્રકાર લેખવામાં આવતો. આજે નવીન
કલમોની તે માનીતી બની ગઈ છે. પણ ગઝલના બાહ્ય
કલેવર પૂરતો જ નહીં, તેના આંતરિક સ્વરૂપનોયે ઊંડો
અભ્યાસ નહીં કરવામાં આવે તો ઉપેક્ષા કરતાં ઉપહાર
વધુ ભયજનક ઠરશે. ગઝલની અસલિયત જાણવાનો
અને જાળવવાનો કર્તવ્યભાર ભાવિ પેઢી પર છે. કવિ-
હૃદયની સ્વાભાવિકતા અથવા તો જેને 'શાયરાના ખુલૂસ'
કહેવામાં આવે છે તે સલામત હશે તો કોઈ ફિકર નથી.
એવી હૃદય-ભૂમિમાં ગઝલ એના મૂળ સુંદર સ્વરૂપે ઊગી
નીકળશે. જરૂર ઊગશે. પણ ક્યારે?

‘આહ કી અસર તો હોતી હૈ,
લેકિન હોતે હોતે હોતી હૈ.’”

«««« »»»»

જિંદગીનો એ જ સાચેસાચ પડઘો છે 'ગની',
હોય ના વ્યક્તિ ને એનું નામ બોલાયા કરે!

-- 'ગની' દર્શીવાલા

ઇનર હાર્બર, બાલ્ટિમોર

મકરન્દ દવે

આંખને આંજતી ભલક,
રંગીન મેળા તણી રોજ નવતર ઉજાણી.
આવ-જા લાખ લોકો તણી
લેણ-દે રોજ લખલૂટ
નગરની આમદાની તણી મોજ-નૌકા તરે.

મોજ-નૌકા!

લખલૂટ કેવી કમાણી?
ગર્વ ભર આ મહાવૈભવી બંદરે
સાવ ખોખું બની ખાલી ઊભા પ્રદર્શન જહાજે
જોઉં હું : જજીરો રણકતી,
ચીસ, ચાબૂકના માર, માથાં પછાડી
અહીં લથડતી, લોહીમાં લથપથે કૈંક કાયા,
આંખમાં કકળતી
કાળી ભયઘોર છાયા.

મૂળમાં ઊઠતું દર્દ,
ઊઠતી કોઈ કાળી અજાણી બળતરા,
સાવ મુંગુ બની જાય મન.
ત્યાં સુણું ગાન પર ગાન આ
તાન પર તાન પલટા જગાડી જતા
કંઠ, ને વાદ્ય ને નૃત્ય કાળાં જનોનાં.
ભોળી ભોળી આંખો મહીંથી ભભૂકી જતા
વિસ્મૃતિના બધા પોપડા ખેરવી
ભૂતના એ ભયાનક અનિર્દેશ ઓળા.

કંઠમાં બધ્ધ સ્વરની અણી ડંખતી,
પાયમાં બધ્ધ ગતિ છૂટવા ઝંખતી,
તેથી તો આજ નીગો તણી સ્વર-લહર
જાય નભને અડી,
નૃત્યમાં વીજ-વેગે ચડી
છૂટવા માગતી એ જ પીડા
તોડવા માગતી હાડઊંડા પડેલા
ગુલામી તણા ગૂઢ ચીલા.
ઝુમતા, ડોલતા, ધૂણતા લોકસમુદાયમાં
ક્યાંય વરતાય એના અણીદાર ખીલા?

વૈભવી બંદરે

ખાલીખમ જે જહાજે ભરેલી વ્યથા
આજ પણ
હાડપિંજર સમી તાકતી
મદભર્યા મેદભર
સર્વ થર પર થરોને હટાવી
કોઈ એને શું મુક્તિ આપશે?
કોણ? ક્યારે?

(૧૯૮૯, જૂનું જહાજ યુ.એસ.એસ. કોન્સ્ટેલેશન જોઈને)

સૂર્યકની વાત

મકરન્દ દવે

ચન્દ્રક તો ચાર દી'ના આપે ઘણાય
કોઈ સૂર્યક આપે તો વાત જામે.

કાલ હજી પૂનમના થાળ જેવા ચન્દ્રકને
લીધો'તો હાથમાં સ્હેજ,
ભીંતે ટીંગાડ્યો કે ટેબલ પર રાખ્યો તો
ઝાંખું ઝપટ એનું તેજ;
આપનારો છૂટી તો જાય પણ લેનારાં
ઓળખાય ચન્દ્રકના નામે.

ચન્દ્રક તો નાનો ને મોટો ય થાય
ક્યાંક ચન્દ્રકના ભાવતાલ નોખા.
દેશીપરદેશીના ત્રાજવે વધે ને ઘટે
લેખા, જોખા ને વળી ધોખા.
ચન્દ્રકિયો બાપડો ગુલામી, સલામીનો
સરે-આમ સરપાવ પામે.

ચન્દ્રકની ચોવટ તું મેલી દે પ્રાણિયા,
સૂર્યકની વાત કર સાચી.
સૂર્યકનો રંગ તો સવાયો હો રામા!
જેમાં મીરાં ગિરધર રંગ રાચી
નરસૈયાની સુરતા નાચી
દ્વારકાના ચોકમાં આજેય ઝગમગતો
સૂર્યક જે મેળવ્યો સુદામે.

આશ અંતિમ

નટવર ગાંધી મેરીલેડ

પ્રભાત ઊઘડ્યું નવું, નવી સદી, નવા યુગમાં,
અમેરિકન છે વિશાળ સમુદાયી આ સંસ્કૃતિ,
ધસે કરતી ધાડફાડ, જગણાપ એની પડે,
કલા સકલ, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, ગણરાજ્યના તંત્રમાં,
વિવિધ વ્યવહાર, વાંચન, વિચાર, વાણિજ્યમાં,
નવીન રીતભાત, ફેશન નવી, કચે-વિકચે,
જનો અનુસરે ખરે જગ સમસ્તના હોંશથી,
અને અગણ અન્ય કૈંક ખખડાવતાં બારણાં.

ઘણી જ ગઈ, રોમ, બ્રિટ, ગ્રીસ સંસ્કૃતિ થૈ ફના,
વિશિષ્ટ પછી એવું શું અહીં અમેરિકામાં વળી?
પ્રજા વિવિધના દ્રવીકરણ મિશ્રણે ઉઠ્ઠવી,
સદાય પરિવર્તને વિકસતી, મથે સર્વથા,
ચિરંજીવ થશે, દુસાધ્ય સમણાં સમી સંસ્કૃતિ,
હવે પરમ આશ અંતિમ, અનન્ય, સર્વોત્તમ.

(નવા સોનેટસંગ્રહ 'અમેરિકા, અમેરિકા'માંથી)

કબીર વાણી

નટવર ગાંધી મેરીલેડ

કહે કબીરજી, 'કદી અજગરે કરી ચાકરી?
વિહંગ વિહરે પૂરે ગગન, કામ એ શું કરે?
ભજો, ભજન, ભક્તિ ને અગરબત્તી, દીવો કરો
નચિંત, બસ આપણી ખબર રામ દાતા કરે.
તમે દિવસરાતની જીવન જાળજંજાળમાં
કરો ભરણ ને અદા ફરજ રોજ, મોઢે મૂંગે
ધુરી ધનની ખેંચતા સતત, જીવ સંસારી સૌ
મહામુસીબતે મળ્યો મનુજજન્મ કાં વેડફો?'

ઉકેલ કરવા સવાલ કપરા અમારા બધા,
લઈ કબીરનામ કૈંક જતિ ધૂર્ત આવી ચડે,
પરાશ્રયી - શું રામનામ પથરા તરે - ક્ષોભ ના,
શિખામણ દિયે, ભલે ખબર ના પડે કોડીની :
અહીં જીવવું કેમ, બાળક ઉછેરવાં શી રીતે,
અને મૂઢમતિ અમે વિનત મસ્તકે સુણિયે.

(સોનેટસંગ્રહ 'અમેરિકા, અમેરિકા'માંથી)

ઉપસંહાર

કાકા કાલેલકર (૧૮૮૫-૧૯૮૧)

બંગાળીમાં એક કહેવત છે કે "મોતથી - 'તું
મરી જા' એવી ઉક્તિથી - વધારે ભૂંડી કોઈ ગાળ કે શાપ
હોઈ ન શકે." માણસ મોતનું નામ પણ સાંભળવા
ઇચ્છતો નથી. રવિબાબુની ટાગોરની નવલકથાઓમાં આ
કહેવત અને તેની ચર્ચા ક્યાંક વાંચી છે, પરંતુ રવિબાબુ
મોતને ક્યારે પણ અશુભ ગણતા નથી. રવિબાબુ લાંબું
જીવ્યા. કોઈકે મને પૂછ્યું કે રવિબાબુના દીર્ઘાયુનું કારણ
શું હશે?

કવિના દીર્ઘાયુનું કારણ આપવું હોય તો તે
વૈજ્ઞાનિક નહીં પણ કાવ્યમય જ હોવું જોઈએ. મેં કહ્યું,
"રવિબાબુએ પોતાની કાવ્યનિમિત્તિના પ્રારંભથી જ
જીવનસંધ્યા અને મૃત્યુ ઉપર લખવાનું શરૂ કરેલું.
એમના ચિંતનાત્મક કાવ્યોમાં મૃત્યુનો ઉલ્લેખ તેમ જ
પરિચય અને સ્વાગત વારંવાર આવે છે. મૃત્યુને વિચાર
આવ્યો હશે કે જ્યારે આખી દુનિયા મારો તિરસ્કાર કરે છે
ત્યારે આ એક કવિ એવો છે કે જે મને બરાબર ઓળખે
છે. મારા તરફથી મારો સાચો પ્રચાર પણ કરે છે. એને
આ દુનિયામાં રહેવા દેવો એ જ ઠીક છે. પોતાનો પક્ષ
લઈને પોતાનો પરિચય કરાવનાર આ દુનિયામાં કોઈ ને
કોઈ રહે તો તે ઇષ્ટ જ છે."

અથવા એવું પણ બન્યું હોય કે રવિબાબુને મોઢે
પોતાનાં સ્તુતિગાન સાંભળીને મૃત્યુ મહાશય પ્રસન્ન થઈ
ગયા હોય અને એમને અહીંથી ઉઠાવી લઈ જવાનું એને
સૂઝ્યું જ નહીં હોય. જ્યાં અતિ-પરિચય હોય ત્યાં
કાળજીનો અભાવ હોય જ છે.

આજે જ્યારે મારી ઉંમર ખૂબ પાકટ થઈ ચૂકી
છે ત્યારે લોકો મને પણ એ જ સવાલ પૂછે છે : "આપના
દિર્ઘાયુનું કારણ શું છે તે કહો. આજે પણ આપ સતત
કર્મરત છો, ચાલુ મુસાફરી કરતા રહો છો, લેશ પણ
નારાજ કે થાકેલા દેખાતા નથી, તો તેનું કારણ શું?"

મારે મારી પોતાની બાબતમાં કોઈ મોટો
ફિલસૂફીભર્યો કે ગંભીર જવાબ આપવો તે મને ગમતું
નથી. હું ચિરપ્રવાસી તો છું જ, એટલે એનો લાભ લઈને
મેં વિનોદમાં કહ્યું, "જવાબ સહેલો છે. મેં મૃત્યુનું ચિંતન
તો પૂજી કયું છે, પરંતુ મૃત્યુની ચિંતા હું નથી કરતો.
બુઢાપો અને મૃત્યુ બન્ને મારી પાછળ પડ્યાં છે અને મને
પકડવા ઇચ્છે છે. બન્ને ઠીક ઠીક થાકેલાં છે, પણ પીછો
નથી છોડતાં, મને લેવાને ક્યાંક ક્યાંક પહોંચી જાય છે
અને લોકોને પૂછે છે કે ફલાણો માણસ ક્યાં છે? ત્યારે

લોકો કહે છે કે 'હજી કાલ સુધી તો અહીં હતો, પણ અહીંથી પછી ક્યાં ચાલ્યો ગયો તેની અમને ખબર નથી.' તપાસ કરીને મારો પત્તો મેળવી નવે સ્થળે મને લેવાને હાંફતાં હાંફતાં તે પહોંચે છે તો ત્યાં પણ એમને એવો જ અનુભવ થાય છે. લોકો કહે છે : 'તમે સહેજ જ મોડા પડ્યા. હજી આ ઘડી સુધી તો અહીં હતા. ખબર નથી અહીંથી ક્યાં ઉપડી ગયા!'

જ્યાં સુધી મારી જીવનયાત્રા ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિપૂર્વક ચાલે છે ત્યાં સુધી બુઢાપો અને મોત મને પામી નહીં શકે. પણ તેમાં હું શું કરું? એમને ટાળવાની હું લેશમાત્ર કોશિશ કરતો નથી, તેમ જ એમને પામવાની ઉત્કંઠા પણ મને નથી. જૂના દોસ્તો છે, ક્યારેક મળશે જરૂર. જેટલી વાર લાગશે તેટલા જ પ્રેમથી ભેટીશું.

અને ઈશ્વરેચ્છા હશે તો ફરી જુદા નહીં પડીએ. (મૃત્યુવિષયક લેખસંગ્રહ 'પરમ સખા મૃત્યુ'માંથી)

થઈ જઈએ

ગુણવંત ઉપાધ્યાય ભાવનગર, ગુજરાત

ઘણી યે વાર એવું થાય કે અપવાદ થઈ જઈએ, નિયમની બહારના અક્ષર લખી નિર્નાદ થઈ જઈએ.

કશું પણ બહાર કે અંદર નથી હોતું, ન હોવાનું; અસલ અસ્તિત્વનું સ્પષ્ટીકરણ એકાદ થઈ જઈએ.

સતત છું દાવમાં ને દાવ પણ આપ્યા સતત કરતો, ન ઇચ્છા દાવ લેવાની, ભલે બરબાદ થઈ જઈએ.

સ્વયં પોતે જ રમતું હોય એવું છું રમકડું તો, ઘડીભર કોઈ માટે મામૂલી મરજાદ થઈ જઈએ.

નથી કોઈ જ એવું સ્થળ પહોંચી જ્યાં તમે ફર્યેશો, ફક્ત એકાધ ક્ષણ માટે ય તો આઝાદ થઈ જઈએ.

જરૂરી આમ તો ઉકેલવી છે આંખ પોતાની, સમયનાં વ્યવેશના સાક્ષી મટી ફરિયાદ થઈ જઈએ.

સમયમાં કે સ્વયંમાં આખરે 'ગુણવંત' અટવાતાં, અદબને છોડી આદમકદ ઊંચા ઉસ્તાદ થઈ જઈએ.

('શબ્દસૃષ્ટિ'માંથી સાભાર)

બે ગીતો

પન્ના નાયક

ફિલાડેલ્ફિયા, પેન્સિલ્વેનિયા

અમને તમારી અડખેપડખે રાખો
ખૂબ પાસે રાખીને
અમને હળવે હળવે ચાખો.

સંગત, રંગત, સોબત, મહોબ્બત
આ તો અમથાં અમથાં લટકણિયાં છે નામ
અંગત એવું એક જણ પણ હોય નહીં તો નથી કોઈનું
કામ
મૌનને મારા ખબર પડે નહીં એવી રીતે
ફૂટે શબદ શબદની પાંખો
અમને તમારી અડખેપડખે રાખો.

કોણ આવે કોણ જાય, કોણ ચૂપ રહે કોણ ગાય
એની અમને લેશ નથી પણ પરવા
કારણ અકારણ કાંઈ કશું નહીં
અમે તમારી સાથે નીકળ્યા ખુલ્લા દિલથી ફરવા
એક વાર જો સાથ હોય ને હાથમાં ગૂંથ્યા હાથ હોય
તો મારગ મીઠો લાગે હોય ભલેને ધુમ્મસિયો ને આંખો
અમને તમારી અડખેપડખે રાખો.

§ § §

હું વૃક્ષો સાથે વાત કરું છું
લીલેરો સંગાથ કરું છું.

કુમળો કુમળો તડકો જાણે
પંખી થઈને બોલે,
આકાશ જાણે હોય ઊછરતું
લીલા રંગને ખોળે.

હું તો મારી સાથે જાણે
પહેલી વાર સંવાદ કરું છું.
હું વૃક્ષો સાથે વાત કરું છું.

હું મારામાં વૃક્ષ ઉછેરું
હું મારામાં આભ,
મારી ભીતર મને મળ્યાં છે
મૌનનાં રેશમ-ગાભ,
હું ભીતર ને બહાર ફરું છું.
હું વૃક્ષો સાથે વાત કરું છું.

(કાવ્ય-સંગ્રહ 'ચેરી બ્લોસમ્સ'માંથી)

પંચમ જ્યોર્જ

કિશોર રાવળ ફિલાડેલ્ફિયા, પેન્સિલ્વેનિયા

ચોવીસે કલાક, એક પણ મટકું માર્યા વિના, બ્રિટિશ સલ્તનત ઉપર સૂરજનારાયણ તપતા હતા અને પંચમ જ્યોર્જના નામે દુનિયા ઝૂકતી હતી એ જમાનાની વાત છે. પણ મારે આજે તમને એ પંચમ જ્યોર્જની વાત નથી કરવી. સ્ટુઅર્ટ કે વિન્ડઝર ફેમિલીની વાતોમાં ક્યાં તમારું માથું ખાઈ કડવો થાઉં?

મારે તો સૌરાષ્ટ્રની ભોમમાં પાકેલા, પૂરા તળપદી, સો ટકા સ્વદેશી પંચમ જ્યોર્જની વાત કરવી છે. પણ પૂર્વભૂમિકા માટે મારે પેલાં સ્ટેલાબાઈની વાત પહેલાં કરવી પડશે. એ અમારી બાજુમાં રહેતાં - ભલાં, જાજરમાન અને પિસ્તાલીશ વર્ષે પણ જોબન પૂરું જાળવી રાખેલું તેવાં.

ગમે તેટલાં આવરણો હોય તો પણ અનાદિ કાળથી સ્ત્રીદેહ આંખ ચમકાવતો મનાણો છે એમાં આ સ્ટેલાબાઈ નીકળે ત્યારે ખુલ્લું માથું, ધૂમટે ઢંકાયું ન હોય તેવું મોં, ટમેટાં કાપીને ઘસ્યાં હોય તેવા લાલ ગાલ, પાન ખાઈને લાલ કર્યા હોય તેવા ચણોઠી જેવા ચટક હોઠો, દેખાઉં દેખાઉં થાય તેવી છાતીના છજાં ઉપરનું તગતગતું કાફું, ખુલ્લા ખભાઓ, આંગળીના નખથી તે લગભગ બગલ સુધી તદ્દન નગ્ન બન્ને હાથો, વળી અડવાનું મન થાય તેવી ચામડી અને ખુલ્લી લથબથ થતી પીંડીઓ, ઉઘાડો વાન, અને પિસ્તાલીશ વર્ષે પણ મારકણી આંખો... અરે જવાદોને! સમજી ગયાને મારા મોટાભાઈ? જરા આમન્યા જાળવવા દોને! એ નીકળે એટલે ભાવનગરની ગલીઓમાં તો શું પણ ઊભી બજારે એક સનસનાટી ફેલાઈ જાય ...

એ સ્ટેલાબાઈને તેમનાં જેવો જ એક બાંકે બિહારી મળી ગયો. નામે જ્યોર્જ, કામે અમારી ભાવનગર સ્ટેઈટ રેલ્વેમાં એન્જિનડ્રાઈવર, ખૂબસૂરત, ગોરો, મલકાતો, ફાંકડી મૂછોવાળો. રેલ્વેમાં એન્જિનડ્રાઈવર તરીકે મોટે ભાગે ખ્રિસ્તી જ હોય કેમકે અંગ્રેજોને એક પાકો અભિપ્રાય બંધાઈ ગયેલો કે મશીનરીમાં હિંદુઓની ચાંચ ડૂબે નહીં. કંઈક ખરાબી થાય એટલે પહેલો ભૂવો બોલાવી દાણા નખાવે કે ગોરમહારાજ પાસે ગ્રહશાંતિ કરાવી પૂજા કરાવે, કંકુ ચોખા ચોડી પરસાદ વહેંચે. પાનું લઈને બોલ્ટ ઢીલો હોય તે શોધવાનું કે ઘસાતાં ભાગો પર ફૂખીમાંથી બે ટીપાં તેલ લગાડવાનું કામ તો ખ્રિસ્તીઓ જ કરી શકે. વળી અંગ્રેજી સરસ બોલે, ખાવાપીવામાં અંગ્રેજો સાથે એક ભાણે બેસી શકે, કોઈ બાધ નહીં, એટલે ગોરા સાહેબોને તેમની સંગત વધુ દેશ વિદેશ

ફાવે. પરિણામે સારા પગારની એન્જિનડ્રાઈવરની નોકરી એમને જ મળે.

જ્યોર્જ કંઈ જેવો તેવો નહોતો, સ્ટેલા બાઈનો પાંચમો પતિ હતો અને આગલા ચારે પતિઓના નામ જ્યોર્જ જ હતા. ભાવનગરમાં કોઈને ચોટે બેઠા વિચાર આવ્યો કે આને પણ પંચમ જ્યોર્જ જ કહેવાયને! એટલે હાલ્યું, તેનું નામ પંચમ જ્યોર્જ પડી ગયું - લેતું ખાય લંડન! ભાવનગર લંડનથી ઓછું ઊતરે તે કેમ પરવડે?

તમે સળવળતા હશો કે એલા ભાઈ, આટલી ઉમ્મરે પાંચ પતિઓ ક્યાંથી પ્રાપ્ત કર્યા હશે અને એ બધા ય જ્યોર્જ? એનો ભેદ તો સમજાવો!! લો સમજાવું. બરોબર દીવાલને અઢેલીને નિરાંતે બેસો. વાત જરા લાંબી છે.

સ્ટેલા ગરીબ માબાપની દીકરી હતી. માબાપે પ્રથમ જ્યોર્જ ગોતી કાઢ્યો, દીકરી પરણાવી અને જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ એક હાશકારો કર્યો. જુવાન છોકરી હોય, ગજું કરી ગઈ હોય અને ડલાઈલા જેવી પ્રતિભા એટલે દહેશત ઘણી કે જો કોઈ સેમસન મળી જાય તો બરબાદ થઈ જશે. પૂરા કોડથી બન્ને જણાં લગન માણતાં હતાં. પ્રથમ જ્યોર્જ રજવાડામાં કામ કરે, ગોરા સાહેબોની બરદાસ્ત કરવામાં અને દુભાષિયા તરીકે કામ કરે, મહેનતાણું અને બક્ષીશ સારાં મળે. પૈસાની સમજ તેને સારી એટલે લગન કરીને પહેલું કામ, પહેલું તો નહીં પણ બીજું કામ એ કર્યું કે સ્ટેલાની તરફેણમાં પોતાનો વીમો ઊતરાવી લીધો. પૂરા દસ હજાર રૂપિયાનો. પોતાને કંઈ થાય તો બિચારી, વહાલી સ્ટેલા લબડી ન પડે માટે. અને એવું સાચે જ કંઈ થયું. ગોરા સાહેબો સાથે ગીરમાં સાવજના શિકારે ગયો ત્યાં કોઈની ગોળી ત્રાંસી ગઈ અને હારોહાર પ્રથમ જ્યોર્જને લેતી ગઈ.

સ્ટેલાને પારાવાર દુઃખ તો થયું પણ પ્રત્યેક કાળા વાદળાના ગોટામાં એક સોનેરી કિરણ હોય છે તેમ સ્ટેલાને દસ હજાર મળ્યા એટલે વીમાનો લાભ ગળે ઊતરી ગયો. ખાધાં ખૂટે નહીં તેટલા પૈસા મળી ગયા અને જ્યોર્જ તરફની ફૂણી લાગણીને લીધે એ નામ એટલું તો એને હૈયે વસી ગયું કે નક્કી કર્યું કે પરણીશ તો હું જ્યોર્જને, બીજા બધા ભાઈ બાપ! અને બીજો જ્યોર્જ એક ડાક્ટર મળી ગયો, એક ઘોડા-ડાક્ટર! રાજાના તબેલા સામે જ તેનું દવાખાનું અને રાજા પાસે ઘોડા પારવગરના એટલે કોઈને કોઈ ઘોડું તો રોજ માંદું પડ્યું જ હોય. હારોહાર ભાવનગરના પોપટ, મેના, ગાયું, ભેંશું, રાજાના શિકારી બાજ, પાળેલાં ફૂતરાં, ઝૂનાં વાંદરાં, દીપડા એ બધાંનું પણ ધ્યાન રાખે. સ્ટેલાએ લગન પછી વીમો કઢાવરાવ્યો અને પૂરા વીસ હજારનો. એમનો રહેવાનો

ખર્ચો મોટો અને ધીમે ધીમે મોંઘવારી વધતી જાય તેનો વિચાર કરવો રહ્યોને! બીજા જ્યોર્જ એક નાનું મકાન લીધું અને બંગલાવાળાં થયાં. ઘરની પાછળ એક વાડો કરી બે બતકાં અને ડઝન ફક્ડા ફક્ડિયું રાખ્યા એટલે આહાર સુધર્યો. ઘોડા-ડાકટરના ધંધામાં ઘણા ફાયદાઓ: રાતના કોઈ ઘોડો બારણું ખખડાવે નહીં, ઘોડા ન કદી ફરિયાદ કરે, ન કરે કોઈ ચૂંકારો, અને કોઈ ઘોડો મરી પણ જાય તો મોટો હરખસોગ પણ નહીં - ઊલટાનું જ્યારે કેઈસ બગડ્યો લાગે એટલે ગોળીએ દેવાની પ્રથા અંગ્રેજોએ પ્રચલિત કરી હતી. પણ કરમની કઠણાઈ લખી હોય તેનું શું? એક ઘોડાએ બટકું ભર્યું અને એમાંથી ધનુર્વા લાગ્યો. વીમાના પૈસાએ ઘણી માનસિક રાહત પહોંચાડી.

દરમિયાનમાં પેદા થયેલાં બે બાળકો પણ સ્ટેલાના હૈયાને ઠારતાં અને મન પ્રવૃત્ત રાખતાં. પણ છોકરાંની જવાબદારી એકલે હાથે સંભાળવી આ સંસારમાં અઘરી છે. બાળોતિયાના સ્ટેઈજમાંથી બહાર નીકળેલાં બાળકો વહાલાં કરે તેવો જ્યોર્જ-ત્રણ પણ મળી ગયો. ભાવનગરના બારામાં વહાણોનો આવરોજાવરો ઘણો. પરદેશથી સ્ટીમરો આવે અને જાત જાતના માણસો ભાવનગરમાં જોવા મળે. ટગબોટના કપ્તાન જ્યોર્જ-ત્રણ કપ્તાની કરે, અને સાથોસાથ બહારની સ્ટીમરોમાંથી દારૂની બાટલીઓ મેળવી પુરવઠો ભેગો કરી અને ભાવનગરની કદરદાન વસ્તીમાં સસ્તી કિંમતે વેચી ગામની મસ્તીમાં પોતાનો ફાળો આપતો હતો. તેમનો છ વર્ષનો બાબો તો ક્રિકેટમાં પણ રસ લેતો થયો હતો એટલે સાંજે સાંજે ક્રિકેટ રમવામાં અને શીખવાડવામાં દિવસો મજેના જતા હતા.

ઘરની ઉપર મેડી લીધી જેથી છોકરાંને અને માબાપને થોડી છૂટ રહે. આગળ એક ફસ્કલાસ ગોંદરી સજાવી. એક ડિ.કે.ડબલ્યૂ.ની મોટરસાઈકલ લીધી તે લઈને બહાર નીકળે. ગામ વચ્ચે પદાવતો જાય અને આખું ગામ ગજવી મૂકે. નવો વીમો લીધો અને સ્ટેલાબાઈ ટાઢે કલેજે ફરી જીવન માણવા લાગ્યાં. ઈશ્વર દયાળુ તો છે જ પણ ક્યારે ઈર્ષાળુ પણ થઈ જાય છે. એક દિવસ દારૂ ચડિયાતી કક્ષાનો હશે કે પ્યાલામાં દારૂની ઉંડાઈ માપતી બે આંગળી વચ્ચેનો ગાળો જરા વધી ગયો હશે તે સાંજે બંદરેથી આવતાં મોટરસાઈકલ એક ઝાડને ભેટી અને જ્યોર્જ-ત્રણને માંડ માંડ ફાટેલી ખોપરીએ હોસ્પિટલ ભેગો કર્યો. રાત આખી રીબાણો હશે -સવાર ન જોઈ તે ન જ જોઈ.

એ એક રાતમાં ચોકટ-જ્યોર્જનો પરિચય થયો. એ ત્યાં ડાક્ટર હતો. દર્દી કરતાં સ્ટેલાને અનુકંપાની જરૂર દેશ વિદેશ

વધુ હતી અને તે તેણે પૂરતી પહોંચાડી અને અસ્તવ્યસ્ત મનને વ્યવસ્થા કરવા માટે દવા-દારૂ કે દવા અને દારૂ સમયસર, ચાંપતી નજરે આપ્યાં અને હૈયાની ફૂંક આપી. આવરો જાવરો વધ્યો તે લગન કર્યા ત્યાં સુધી ચાલ્યો. ચોકટ-જ્યોર્જને મોટું ઘર હતું એટલે જૂના ઘરનો બતકવાડો, ફળિયામાંનો હીંચકો, બે ડુક્કર, તેનાં આઠદસ ગુલગુલાબી બચ્ચાંઓની લંગાર અને પોતાનાં બે રમકડાં જેવા બાળકોનો નવા ઘરે પુનર્વસવાટ કરી જૂનું ઘર વેચી દીધું. સ્ટેલાએ ઘરના અને વીમાના પૈસા પોતાની બેંકના ખાતામાં નખાવ્યા.

ચાળીશ પચાસ હજારની માલિકણ સ્ટેલા આ રીતે મારા બાપાજીના પરિચયમાં આવી. મારા બાપાજી બેંક મેનેજર હતા એટલે "મે આઈ કમ ઇન, મિ. રટિલાલભાઈ?" કહીને બાપાજીની ઓફિસમાં ટપકી પડે અને સસલાંની જેમ પૈસો પૈસાને જણી રહ્યો છે તેની ખાત્રી કરી લે. મિ. રટિલાલ ચોપડો મગાવી દેખાડે કે પ્રગતિ કેમ છે અને બાલબચ્ચાંના અને ડો. ચોકટ-જ્યોર્જના ખબરો પૂછે. પોતે શિઘ્ર કવિ ખરા ને એટલે રમુજ કરે.

"એન એપલ એ ડે કીપ્સ ધ ડોક્ટર અવે, પણ હસ્બન્ડ જ ડાક્ટર હોય તો ફોર્મ્યુલા જરા બદલાવવી પડે," થોડું રોકાઈ, સ્ટેલાબાઈને સસ્પેન્સમાં રાખી પંચ-લાઈન રજૂ કરી. "ફાઈવ મેન્ગોઝ વિથ સૂંઠ ઇઝ ધ હેલ્ધીએસ્ટ વે." પછી ખબરઅંતર પૂછે, "હાઉ ઇઝ ફેમિલી?"

સ્ટેલાબાઈ ગર્વથી કુટુંબની વાત કરે. "મારો સન એઇટ સાલનો ઓલ્ડ છે અને મેથમાં બ્રેઈન છે. ડોટર તો મારી આઈની એપલ જેવી છે - પટ પટ ગુજરાટી પન બોલે છે. ગોડને ખબર વ્હેર તે બધું લર્ન કરે છે. અમે તો હાઉસમાં ઇંગલિશમાં જ ટોક કરીએ છીએ."

પછી પેલીએ જરા હૈયું ખોલી વાત કાઢી. મારા બાપાજી બેંક મેનેજર તો હતા પણ માણસો એમને વહાલાં એટલે સૌ આવીને તેમના દિલની વાત કરે અને બાપાજીને સૂઝ પડી જાય કે આવનારને કયો જવાબ પસંદ આવશે એટલે ગામને એક મફત સાઈકોલોજિસ્ટ મળ્યા. સ્ટેલાબાઈ કહે કે હવે પરણી પરણીને થાકી. એને એકેએક હસ્બંડોથી સંતોષ પૂરો હતો પણ તેનું ટેંડર હાઈ વધુ ઝટકા ખાવા રેડી નહોતું. બાપાજીએ એને થોડી ગીતા સમજાવી અને તેના આદેશથી પરિચિત કરાવી. "અમે માનીએ છીએ કે પ્રેયર વખતે કેરી સિવાય બીજા ફૂટની આશા રાખવી સારી નથી. પ્રેયરના બદલામાં આશા રાખીએ તો ગોડને એક લાંચ આપવા સમાન છે અને આપણે વીમો ઉતરાવીએ તેમાં ગોડને ચેલેંજ આપી

કહેવાય. પરિણામે એ - ગોડ - કહે લે લેતી ખા, હું પણ તને દેખાડી આપું. અને એ તો ઓલ-પાવરફુલ છે ને! એટલે વીમો ઉતરાવતા એ બાબત જરા ડીપ વિચાર કરજે. બાઈબલ સેઝ કવેટ નોટ ચોર નેબર્સ વાઈફ ગીતા સેઝ કવેટ નો ફૂટ ઇન ચોર લાઈફ".

"ફુટને બદલે મોહનથાળ, દૂધીનો હલવો એવું ચાલે...હા હા હા!" પછી ગરમ ગરમ ચા પાઈ સ્ટેલાબાઈની ઉદાસી ઉડાડી ઘરે મોકલી આપી.

એમાં ચોકટ-જ્યોજને કંઈ જોરદાર શરદી થઈ. ન્યૂમોનિયા થઈ થઈ થાતો હતો પણ ડૉક્ટર જ્યોજ સ્ટેલાબાઈને કહ્યું કે હવે કાંઈ બીવાની જરૂર નથી. યૂરોપમાં કોઈએ તિલસ્માતી દવા પેનિસિલિન બનાવી હતી એ ચપટીમાં આ દર્દને હાંકી કાઢે. અને હવે તો એ પેનિસિલિન ભાવનગરમાંય પહોંચી ગઈ છે. ચોકટ-જ્યોજ જાતે એક શોટ બાવડે લગાડ્યો, શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો અને કોઈને કંઈ ખબર પડે એ પહેલાં તે જીસસ-હોમ પહોંચી ગયો. ડાક્ટર જેવા ડાક્ટરને ભરખી જાય એવી તો કેવી આ દવા? ભાવનગરમાં પેનિસિલિનની ધરાકી તદ્દન બંધ થઈ ગઈ. સાવ એના નામનો સોપો પડી ગયો તે વર્ષો સુધી રહ્યો. દેશમાં બીજે વેચાય પણ ભાવનગરમાં પાણીના મૂલે ય નો વેચાય!

પેલી સ્ટેલાબાઈને વીમાના પૈસા તો મળ્યા પણ બાપાજીએ કહેલી વાત મનમાં એક બીક ધાલી ગઈ. મનમાં ગાંઠ વાળી કે પાંચમા પતિ વખતે પોતે વીમો નહીં ઉતરાવે. પાંચમો જ્યોજ મળ્યો, લગન નિરધાર્યા અને ભાવનગરે નવા વરને 'પંચમ-જ્યોજ'નું બિરુદ આપી દીધું અને સ્ટેલાબાઈને લોકો હવે ટ્રોપી કહેતાં થયાં.

સ્ટેલાબાઈ એક વખત બાપાજી પાસે પહોંચ્યાં. "બે વાતે હું અપ્સેટ છું!" બાપાજીને થયું કે વળી શું લફડું થયું. "લોકો મને ટ્રોપી કહે છે. પન મેં તેની જેમ ઓલ-એટ-વન-ટાઇમ પાંચ હસ્બંડ કીધા હતા? ખાલી વન-એટ-એ-ટાઇમ! તેનો કોઈ બેનિફિટ ન આપે?" બાપાજીએ સમજાવ્યું કે "ભાવનગરમાં બે મહિનાથી કોઈ સારા સિનેમા પડ્યા નથી એટલે લોકો અકળાયેલાં છે. તો આ મનોરંજન માટે તું મળી ગઈ. એક સારો સિનેમો આવશે કે બધું ભૂલાઈ જશે. થોડું ખમી જા."

પેલીએ થોડો શ્વાસ ખાઈ બીજી અને વધુ અંગત તકલીફ વ્યક્ત કરી. "તમે એડવાઇસ આપી. એકોડિંગલી, મેં આ વખતે વીમો નહીં ઉતરાવ્યો. પન યસ્ટરડે જ્યોજ કહે કે તે મારો વીમો ઉતરાવવાનો વિચાર કરે છે. માડું હવે શું થશે?" ટેબલ પર માથું ઢાળી ધુસ્કે ધુસ્કે રડવા લાગી.

દેશ વિદેશ

બાપાજીએ પટાવાળા પાસે પાણીનો પ્યાલો મગાવ્યો. બે કપ ગરમ ચાનો ઓર્ડર આપ્યો. ચા સાથે ખ્રિસ્તી લોકોમાં ગળ્યું ખાવાનો રિવાજ એ બાપાજીને ખબર એટલે અચ્છેર દૂધી હલવો મગાવ્યો. બે પ્લેટમાં બે ભાગ કરી ચમચી ખોસી પીરસાથો. દરમિયાનમાં ભેજું ચલાવી તરકીબ શોધી. "માવડી, તું મૂંઝાતી નહીં. વીમા માટે તબીબી તપાસ કરવી પડે. ખારગેટનો પેલો ડો. હરિહર મારો દોસ્ત છે. તું એની પાસે જજે. હું એના કાનમાં ફૂંક મારીશ એટલે કોઈ તને વીમો જ નહીં આપે..."

સ્ટેલા બાઈ દાક્ટરી તપાસ માટે ગઈ ત્યારે પેલા ડો. હરિહરે કોઈ 'ફલાણોફિલિયા' કે એવું લાંબુ, મોં ભરાઈ જાય તેવું લેટિન નામ લખી આપ્યું અને વીમાવાળા અને પંચમ-જ્યોજનાં હાડકાં ધૂજાવી નાખ્યાં. સ્ટેલાબાઈને વીમો તો ન જ મળ્યો પણ પાંચમો બિચારો કાયના રાયની જેમ સ્ટેલાને સાચવતો થયો. લંડનવાળો પંચમ જ્યોજ ગયો અને બ્રિટિશ સલ્તનતનું પણ ઉઠમણું થયું. પણ અમારા પંચમ જ્યોજ સ્ટેલાબાઈ સાથે લાંબું અને સુખી જીવન ગાળ્યું.

સાંભળ્યું છે કે સ્ટેલાબાઈ એક ઊંચી અભરાઈએ એક જૂનાં બાઈબલનાં પૂઠાં વચ્ચે ગીતા રાખતાં થયાં - પણ એવી અફવા તો ભાવનગરમાં રોજ ફાલી આવે! એની પર કોઈ મદાર નો બંધાય!

«««« »»»»

બલેને ડૂબીએ પણ તાગ સાગરનો તો લઈ લેશું,
અરે ઝંપલાવ દિલા જોખમનું પણ હોવું જરૂરી છે.

-- નાઝિર દેખૈયા

જીવનથી મોક્ષ માગે તું, જીવનને મોક્ષ માનું હું,
કે મારી જીવવાની સાવ અલગ વિચારસરણી છે!

-- મનોજ ખંડેરિયા

મારી સારપ શી હવે આથી વધુ સાબિત કરું?
કોઈએ નિંદા કરી એ પણ કદર લાગી મને!

-- બરકત વીરાણી 'બેફામ'

અસ્તિત્વ

પ્રીતમ લખલાણી વેસ્ટ હેનીએટ્ટ, ન્યૂ યોર્ક

નજર પરોવી
બધું જ જોઈ શકું છું
સૂરજનું એક કિરણ લઈ
બારી ઉઘાડું
એકમેકની આંખમાં.

આ શહેર
કશોક વિસ્ફોટ સર્જવા
તરસ
સ્પર્શ
એકાંત
વૃક્ષોની ઘટામાં ઘેરાતું
મારી આંખોની સામે જ ઓગળે.

સમયની દીવાલે ઝૂલતા
અરીસામાં
માણસનું સરનામું
ધુમ્મસના દરિયામાં
હિલોળા લીધા કરે.

પોતાનું અસ્તિત્વ ખોઈ બેઠેલો માણસ
વરસાદી સાંજે
ટિટોડીના સ્વરે લસરતો
વિવિધ સ્વરૂપે
એક આંખી-પાંખી ક્ષણ પકડવા
અદૃશ્ય થઈ જાય.

લાલલીલો સમય
હસ્તરેખામાં વંટોળ
પછડાટ ખાતો
ઊભેલાં ફૂંઠાં વૃક્ષો પર
ઝરમર ઝરમર વરસે.

તરસ નામે જાગી ઊઠે
પૂંછડી પટપટાવતા
પુષ્પોના રંગો
ખોવાયેલ માણસને શોધવા
સ્વપ્નની આંગળીએથી!!!

આસ્વાદ - સ્વપ્નની આંગળીએ ઓગળતી હયાતી!

રાધેશ્યામ શર્મા અમદાવાદ, ગુજરાત

૧૨ માર્ચ, ૨૦૦૪. શુક્રવારનો દિવસ. જ્યારે કવિએ આ રચના કાગળ પર રેલાઈ જવા દીધી હશે ત્યારે જ કવિતાકળા જેવી અત્યંત છટકિયાળ શબ્દચેતના આંખીપાંખી આછી આછોતરી - પંખી પેઠ પકડાયાનો રાજીપો મહોર્યો હશે.

ઘડીક તો એમ લાગે કે કોઈ વિદેશી માથાફરેલ કવિની કૃતિનો આ અનુવાદ છે, પણ જો એમ નથી તો, આ કવિતાનો અંગ્રેજીમાં ભાવઅનુવાદ થવો ઘટે એવી આ રચના છે.

'અસ્તિત્વ' શીર્ષક લઈને દોડેલી કવિતાનું 'ન્યૂક્લીઅસ' - નાલિકેન્દ્ર - કદાચ આ પંક્તિઓમાં સંનિહિત છે : પોતાનું અસ્તિત્વ ખોઈ બેઠેલો માણસ... વરસાદી સાંજે... ટિટોડીના સ્વરે લસરતો... વિવિધ સ્વરૂપે... એક આંખી-પાંખી ક્ષણ પકડવા... અદૃશ્ય થઈ જાય.

વરસાદી સાંજનો પરિવેશ. લસરતો ટિટોડીનો સ્વર. વિવિધ સ્વરૂપે એટલે કે બહુરૂપી બની લસરતો સ્વર અને હયાતિ ગુમાવી બેઠેલો માણસ કેવી નિયતિનો શિકાર બને? 'એક આંખી-પાંખી ક્ષણ પકડવા અદૃશ્ય થઈ જાય'. He becomes invisible. આંખી-પાંખી પણ પકડવા કદાચ મનુષ્યને અદૃશ્ય થઈ જવું પડે. ક્ષણ-પણ-ઘડી દૃશ્ય બની કદી? જો એ અ-મૂર્ત છે, અદૃશ્ય છે તો એને પકડવાની મનીષા હોય તેણે પણ અદૃશ્ય થઈ જવું રહ્યું. અસ્તિત્વ ખોવું એ પોતે જ દૃશ્યમાંથી અદૃશ્ય થવાની ગતિદિશા સૂચવે.

અને સમય આગળ કોનું કેટલું ચાલ્યું છે? દૃશ્ય. પ્રગટ સત્તાકેન્દ્રો કરતાં અદૃશ્ય સત્તાનું સામર્થ્ય હમેશાં અધિકું હોવાનું. સમય એવી સત્તા છે.

અમેરિકન લેખક વિલિયમ કાર્લોસ વિલિયમ્સે તો વખતની વ્યાખ્યા બાંધેલી : Time is a storm in which we are lost. સમયના વાવંટોળમાં મનુષ્ય એના અસ્તિત્વ સમેત ગુમ થઈ જાય, ગુમનામ યા ગુમરાહ બની જાય એમાં શું આશ્ચર્ય!

કૃતિનો આરંભ પણ લાક્ષણિક છે. કાવ્યનાયક નજર પરોવી બધું જોઈ શકે છે. તે સૂરજનું માત્ર એક કિરણ લઈ શું કરે છે? 'બારી ઉઘાડું', બારી ઊઘડે છે ક્યાં? 'એકમેકની આંખમાં'. પાંચ પંક્તિનો સમુદાય અશાકશા રહસ્ય તરફ સંકેત કરે છે. 'એકમેકની આંખમાં' એટલું જ લખ્યું છે, એકમેકની એટલે કે કોની આંખમાં તે સ્પષ્ટ કર્યું નથી. એ અસ્પષ્ટતાની ય મજા છે. ફોડ પાડીને લખ્યું હોત તો શરૂઆત કંઈક સામાન્યતામાં સરકી પડત.

બીજો ગુચ્છ ઓર કર્ષક લાગ્યો. આ લખનારની પસંદીદા પંક્તિઓ :

આ શહેર- કશોક વિસ્ફોટ સર્જવા

તરસ- સ્પર્શ- એકાંત

વૃક્ષોની ઘટામાં ઘેરાતું

મારી આંખોની સામે જ ઓગળે.

શહેર કઈ જાતનો વિસ્ફોટ સર્જવાનું છે તે ય યોખ્મું કહેવાને બદલે 'કશોક વિસ્ફોટ' લખી એમ્બિગ્યુઈટીની માત્રા વધારી છે. પદાવલીનો રચનાબંધ એવો છે કે શહેરની હારોહાર તરસ-સ્પર્શ-એકાંત પણ વૃક્ષોની ઘટામાં ઘેરાતું નાયકના નેત્રો સામે જ ઓગળે છે. રચનામાં 'છે'નો ગદ્યાળુ ઉપયોગ ટાલ્યો તે નોંધપાત્ર છે. શહેરની પોતાની શી તાકાત હતી વિસ્ફોટ સર્જવાની? વિસ્ફોટ તો મનુજચિત્તમાં સદીઓથી વસેલો પ્રચ્છન્ન આતંકવાદ સર્જી શકે.

'બ્લાસ્ટ' - વિસ્ફોટ થતાં ઉત્પન્નને ભૂખ પહેલાં તરસ લાગે, તૃષ્ણા તોષાય પછી સ્પર્શભૂખ અને સ્પર્શને મુક્ત અવકાશ મળે એ માટે એકાન્ત જોઈએ - જે તો વૃક્ષોની ઘેરી ઘટામાં જ સાંપડે...

-- પણ થોભો, અહીં નાયક-કર્તા જ એક પંક્તિથી વિસ્ફોટ આચરે છે. ઉપર વર્ણવ્યું તે બધું જ નાયકની 'આંખોની સામે જ ઓગળે'. 'ઓગળે' ક્રિયાવર્ણનથી શહેર-એકાન્તનો સકળ સંનિવેશ - જાણે કે બરફ ઘનતા ગુમાવી પીગળતો હોવાની ઘટના ચીંધે છે!

ત્રીજા સ્તબકથી સમયનો સ્થૂલ પ્રવેશ થાય છે, જે ચોથા સ્તબકમાં ઝાંખો-પાંખો થઈ અદૃશ્ય થાય છે. સમયની દીવાલ, કાળના સ્થગનની સાખ પૂરે છે. એ દીવાલ પર ઝૂલતો અરીસો દૃશ્યમાત્રની દોલાયમન ક્ષણભંગુરતા અને એમાં પ્રતિબિંબિત 'માણસનું સરનામું' ધુમ્મસના દરિયામાં હિલોળા લીધા કરે એવી સમસ્ત પરિસ્થિતિ જીવનની અનિશ્ચિત અનિત્ય અવસ્થાઓની સનાતનતા પ્રદર્શિત કરે છે.

પાંચમા ગુચ્છમાં આવતો 'લાલલીલો' સમય ભીના સૂકા સમયની સાથે કર્તાની કાળસભાનતાના અંગતતમ ઓબ્સેશનનો મુખરિત અંશ છે. લીલો પોપટ લાલ મરચું ખાઈ ઊડતો હોય એવા સમયનું વર્ણન તો ઠીક, પરંતુ પછડાટ ખાતો, ઊભેલાં ફૂંઠાંવૃક્ષો ફૂંઠાં વૃક્ષો પ્રયોગ ના ચાલે, વૃક્ષફૂંઠાં જોઈએ પર વરસાદની જેમ ઝરમર ઝરમર વરસતો સમય ક્યાં વંટોળ થઈને ઊઠે છે એનો મહિમા મસમોટો છે. સમયના બહુચર બહુરૂપ ચારિત્ર્યને વર્ષારૂપ દીધું છે એ અતિશયને એક જ કલ્પનમઢી સબળ પંક્તિ ઉગારી લે છે : 'હસ્તરેખામાં ઊઠતો વંટોળ'. હયાતિ ખોઈ બેઠેલ માણસની હસ્તરેખામાં

ઊઠતો વંટોળ, ફૂંઠાં પર ઝરમર ઝરમર નાદે વરસતો સમય કેવાં કેવાં અકથ્ય collage રચે છે.

બીજા સ્તબકમાં ઝબકેલી 'તરસ', છદ્ધા સ્તબકમાં રિપીટ થઈ છે છતાં પદાવલીના 'સ્ટ્રક્ચર'માં કલ્પનનું નાવીન્ય સિદ્ધ કરી શકી છે. કોઈ પ્રાણીપેઠ પૂંછડી પટપટાવતા રંગો અહીં શોધવૃત્તિની તરસ પેઠે ઉભરે છે, અને તેવા બધા રંગો સ્વપ્નાની આંગળી ઝાલી ખોવાયેલા માણસની ખોજ માટે સક્રિય છે!

કવિ પ્રીતમના સાહસને સહદય સાધુવાદ. એમણે 'અસ્તિત્વ' અને કવિતાકળાની સતત પ્રવાહમાન ગતિ-સ્થિતિને ગ્રહી મૂર્ત રૂપ અર્પવાનો શબ્દપુરુષાર્થ કર્યો છે ને મોટે ભાગે તે ફળ્યો છે.

વાર થોડી લાગશે

સુધીર પટેલ શાર્લટ, નોર્થ કેરોલાઇના

ઘર તરફ પગલાં થવામાં વાર થોડી લાગશે:
એ ગલીને ભૂલવામાં વાર થોડી લાગશે!

કેટલું એણે કહી દીધું રહીને મૌન બસ!
અર્થ એનો કાઢવામાં વાર થોડી લાગશે.

બહુ ફરી લીધું નહીંતર હાથ લઈને હાથમાં,
મન સુધી પણ પહોંચવામાં વાર થોડી લાગશે.

કેટલી સહેલાઈથી ચાલ્યાં ગયાં એ તોડીને?
પુલ પાછો જોડવામાં વાર થોડી લાગશે!

એટલે કરતો રહું છું જાગરણ કાયમ હવે,
સ્વપ્નને કંડારવામાં વાર થોડી લાગશે.

રાતભર પડખાં ફરો, તાકી રહો છતને 'સુધીર',
આ ગઝલ અવતારવામાં વાર થોડી લાગશે.

બહાર છું

સુધીર પટેલ શાર્લટ, નોર્થ કેરોલાઇના

કોઈની પણ ધારણાની બહાર છું,
એટલે પોતાપણાની બહાર છું.

તો ય કાં શોધો મને ઘરમાં હજી?
આંગણા કે બારણાની બહાર છું!

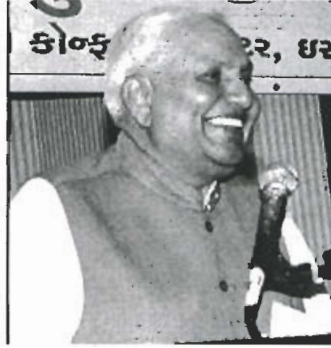
ફૂંફ રૂપે પામશો છેવટ મને,
આ સળગતા તાપણાની બહાર છું.

આર છું કે પાર છું, ક્યાં છું 'સુધીર'?
અન્યના કે આપણાની બહાર છું!

જળકમળવત છુંગઝલ મધ્યે 'સુધીર',
એમ સર્વે એષણાની બહાર છું!

એકેડેમીના ૨૦૦૪ના સાહિત્ય સંમેલનની થોડી ઝલક

ઈસ્ટ હેનોવર, ન્યૂ જર્સીમાં ઓક્ટોબર ૧-૨-૩, ૨૦૦૪ દરમ્યાન થયેલા સંમેલનનો અહેવાલ 'ગુજરાત ટાઇમ્સ'માં આવેલો. અખબારનાં છ પાનાં ભરતો આ વિગતવાર અને સુંદર અહેવાલ આપને એકેડેમીની વેબસાઇટ <http://www.glaofna.com> પર જોવા મળશે. 'દેશ-વિદેશ'ના આ અંકમાં સંમેલનની થોડી છબિઓ 'ગુજરાત ટાઇમ્સ'ના સૌજન્યથી મૂકીએ છીએ. એ ઉપરાંત બે લેખમાં સંમેલનના અતિથિવિશેષ શ્રી નિરંજન ભગતના પ્રવચન 'નિર્વાસનનું સાહિત્ય'નો સંક્ષેપ અને શ્રી મધુસૂદન કાપડિયાની 'નાટ્યોત્સવ'ની સમિક્ષા પણ આ અંકમાં આપીએ છીએ. આશા છે કે આપણી વેબસાઇટ પરનો સંપૂર્ણ અહેવાલ જોવાનું આપ ચૂકશો નહીં.

ડાબી બાજુએ : આમંત્રિત મહેમાનો શ્રી નિરંજન ભગત અને શ્રી સિતાંશુ યશઘ્ન. ઉપર : મહેમાનોને આવકારતા શ્રી રામ ગઢવી, યુનિલાલ વેલજી મહેતા પારિતોષિક વિજેતા શ્રી આદિલ મન્સૂરી. નીચે : વક્તાઓ સર્વશ્રી દ્રષ્ટિ પટેલ, મધુ રાય, રાહુલ શુક્લ, પ્રીતિ સેનગુપ્તા, મધુસૂદન કાપડિયા, પન્ના નાયક, જયંતી પટેલ, હરનિશ જાની

નિર્વાસનનું સાહિત્ય

નિરંજન ભગત

અમદાવાદ

(અતિથિવિશેષ તરીકેના ઉદ્બોધનમાંથી સંક્ષિપ્ત)

આ ચોથા સાહિત્ય સંમેલનમાં અતિથિવિશેષ તરીકે આમંત્રણ આપવા માટે હું ગુજરાતી લિટરરી એકેડેમીનો હૃદયથી આભાર માનું છું.

૧૯૮૫માં અહીં આવ્યો હતો, એકેડેમીના આમંત્રણથી. અનેક સાહિત્યકારો અને સાહિત્યરસિકોને મળવાનું થયું હતું. ૧૯૮૫થી આજ લગીમાં એમાંથી કેટલાકને ગુજરાત આવવાનું થયું ત્યારે એમનો અને એમના સાહિત્યનો વધુ પરિચય થયો હતો. આ સંદર્ભમાં મને અમેરિકામાં ગુજરાતી ભાષામાં જે સાહિત્ય રચાય છે એ અંગે વારંવાર વિચારવાનું થયું છે. એના નિષ્કર્ષ રૂપે નિર્વાસનનું સાહિત્ય - Literature of Exile - વિશે કેટલાક વિચારો રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

વિશ્વસાહિત્યના ઇતિહાસમાં પાંચ મહાકાવ્યો છે - વાલ્મીકિનું 'રામાયણ', વ્યાસનું 'મહાભારત', હોમરનું 'ઓડિસી', વર્જિલનું 'ઈનીડ' અને મિલ્ટનનું 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ'. પ્રત્યેક સાહિત્યસ્વરૂપમાં વિશિષ્ટ અને અનિવાર્ય એવાં રૂઢ લક્ષણો હોય છે. મહાકાવ્યના વસ્તુવિષયમાં યાત્રા એ એક આવું મહત્ત્વનું રૂઢ લક્ષણ છે. પ્રત્યેક મહાકાવ્યના નાયકને ઐચ્છિક કે અનૈચ્છિક નિર્વાસનનો અનુભવ થાય છે અને એ યાત્રાએ જાય છે. મહાકાવ્યો સિવાયનાં બીજાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાંથી થોડાંક ઉદાહરણો : કાલિદાસનું કાવ્ય 'મેઘદૂત', શેક્સપિયરનું નાટક 'ધ ટેમ્પેસ્ટ', કોલરિજનું કાવ્ય 'ધ એન્શ્યન્ટ મેરીનર', જેમ્સ જોઈસની નવલકથા 'યુલિસીસ', એલિયટનું કાવ્ય 'ધ વેઇસ્ટ લેંડ', પ્રેમાનંદનું 'આખ્યાનકાવ્ય 'નળાખ્યાન', ગોવર્ધનરામની નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને ઉમાશંકરનું કાવ્ય 'આત્માનાં ખંડેર'.

હવે વાત તમારી અને તમારા નિર્વાસનની, તમારા નિર્વાસનના સાહિત્યની. નિર્વાસન ત્રણ પ્રકારનાં છે : માનસિક અને આધ્યાત્મિક કારણે સ્વદેશમાં જ નિર્વાસન, સામાજિક અને ધાર્મિક કારણે અનૈચ્છિક નિર્વાસન તથા આર્થિક અને બૌદ્ધિક કારણે સ્વૈચ્છિક નિર્વાસન. તમે સૌએ બૌદ્ધિક અને મુખ્યત્વે આર્થિક કારણે સ્થળાંતર કર્યું છે, તમારું સ્વૈચ્છિક નિર્વાસન છે. તમે એક ભૂમિમાંથી, એક સમાજ અને સંસ્કૃતિમાંથી નિર્મૂળ થયા છો અને અન્ય ભૂમિમાં, અન્ય સમાજ અને સંસ્કૃતિમાં દૃઢમૂલ થવાનો પરિશ્રમ અને પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છો. તમે આવા નિર્વાસનની પ્રથમ પેઢી છો. તમે ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યનાં અનેક સ્વરૂપો - કવિતા, નાટક, નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, નિબંધ, ચરિત્ર -માં સાહિત્ય રચો છો એ માટે બેવડા અભિનંદનના અધિકારી છો. અહીં જેમનું ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્થાન છે એવાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો ઉપરાંત જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે પણ આશાસ્પદ છે એવા સાહિત્યકારો ઉપસ્થિત છે. આપણા સૌની એમને શુભેચ્છા છે.

નિર્વાસનના સાહિત્યમાં ક્યારેક nostalgia હોય છે,

ધરતુરાપો હોય છે, સ્મૃતિબદ્ધતા હોય છે; ક્યારેક પલાયનવૃત્તિ હોય છે, ક્યારેક અપરાધવૃત્તિ હોય છે. આવા સાહિત્યમાં આત્મદયા અને આત્મનિંદા, મનોરુચ્છતા અને હૃદયદૌર્બલ્યનું મોટું ભયસ્થાન હોય છે. તો ક્યારેક એમાં બે ભૂમિ, બે ભાષા, બે સમાજ અને બે સંસ્કૃતિ વચ્ચે તુલના હોય છે. એક ઉર્ધ્વ અને અન્ય અધમ, એક ઉચ્ચ અને અન્ય અવચ, એક ભૌતિક અને અન્ય આધ્યાત્મિક, એક સંસ્કૃત અને અન્ય પ્રાકૃત એવી પક્ષાપક્ષી હોય છે. આવા ગમા-અણગમા, રાગ-દ્વેષ, પુરસ્કાર-તિરસ્કારને કારણે એમાં પ્રચાર, અપરુચિ અને અર્ધસત્યનું સૌથી મોટું ભયસ્થાન હોય છે. તો ક્યારેક એમાં જીવનનાં સૌ ક્ષેત્રો - આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, બૌદ્ધિક, સાંસ્કૃતિક, આધ્યાત્મિક, આદિ - માં એક અલગ અને અપરિચિત સમાજ, સંસ્કૃતિ અને જીવનશૈલી વચ્ચે આગંતુક નિર્વાસિત તરીકેનો આશા-નિરાશાનો તથા સંઘર્ષ અને સંવાદિતાનો અનુભવ હોય છે. નિર્વાસનના આ અનુભવસિદ્ધ સાહિત્યનો મોટો મહિમા છે, એનું મોટું મૂલ્ય અને મહત્ત્વ છે. આવું સાહિત્ય રચીને તમે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી શકો છો. અનેક સાહિત્યસ્વરૂપોમાં નવી ભાષા, નવાં કલ્પનો, નવા લયો, નવી અભિવ્યક્તિ, નવી શૈલી, નવો વિષય, આદિની પૂર્તિ કરી શકો છો.

ગુજરાતને ભારતના કોઈ પણ રાજ્યથી વિશાળ અને વધુ વિકસિત સમુદ્રતટ છે. ગુજરાતની પ્રજામાં સદીઓથી સમુદ્રયાત્રાની સાહસવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ છે છતાં ગુજરાતીમાં નિર્વાસનના અનુભવનું સાહિત્ય નથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. એમાં ગાંધીજીનું 'દક્ષીણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ', પ્રભુદાસ ગાંધીનું 'જીવનનું પરોઢ', ગુણવંતરાય આચાર્યની નવલકથા 'દરિયાલાલ' અને 'સુકાની'ના નિબંધો અપવાદરૂપ છે.

તમારા સંતાનો આવું સાહિત્ય નહિ રચી શકે. એમને નિર્વાસનનો અનુભવ નથી. એમનો અનુભવ અમેરિકન અનુભવ છે. આજે તેઓ ગુજરાતી બોલે છે, લખી-વાંચી શકતાં નથી. બેચાર પેઢી પછી તમારા વંશજો ગુજરાતી બોલી નહિ શકે. એ અંગ્રેજીમાં સાહિત્ય રચશે. એ સાહિત્ય અમેરિકન તરીકેના અમેરિકન અનુભવનું હશે, નિર્વાસનના અનુભવનું નહિ હોય. એમાંથી કોઈ એમિલી ડિકિન્સન તો કોઈ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ, કોઈ આર્થર મિલર તો કોઈ હેમિંગ્વે થશે એવું આપણે ઇચ્છીએ, એમને આગોતરી શુભેચ્છા પાઠવીએ.

આમ, તમે જ એક માત્ર પેઢી છો, અંતિમ પેઢી છો, જે ગુજરાતીમાં નિર્વાસનનું સાહિત્ય રચી શકે છે. તમે જ માત્ર નિર્વાસનના સાહિત્ય દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને સભર અને સમૃદ્ધ કરી શકો છો. તમે વધુ ને વધુ સાહિત્ય રચો, સઘન અને સબળ સાહિત્ય રચો, ઉજિંત અને શ્રીમત્ સાહિત્ય રચો, સુંદર અને સમૃદ્ધ સાહિત્ય રચો અને ગુજરાતી સાહિત્યને સભર અને સમૃદ્ધ કરો એવી હૃદયપૂર્વકની શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

‘નાટ્યોત્સવ’ — એક સમીક્ષા

મધુસૂદન કાપડિયા ઈસ્ટ હૅનોવર, ન્યૂ જર્સી

એકેડેમીનું ચોથું સંમેલન અત્યંત સફળ ગયું. રામભાઈને અને એમની કાર્યવાહક સમિતિને ધન્યવાદ. એક ખામી રહી ગઈ જે પાછળથી પણ સુધારી શકાય તેવી છે તે વિષે થોડું લખું છું.

સંમેલનની બીજી રાત્રે એકી સાથે ઈઓનેસ્કોનાં બે નાટકો રજૂ કરવાની આયોજકોની હિંમત ધન્યવાદને પાત્ર હતી. ગુજરાતી રંગભૂમિ માટે પણ આવા પ્રસંગો વિરલ ગણાય. બંને નાટ્યપ્રયોગો ઉત્કૃષ્ટ રહ્યા એ માટે આર.પી. શાહ, ચંદુ શાહ અને તેમની ટીમને જેટલાં અભિનંદન આપીએ એટલાં ઓછાં. પ્રેક્ષકગણે આવાં નાટકો ઝીલ્યાં તે બદલ તેઓ પણ અભિનંદનના અધિકારી છે. છતાં ઈઓનેસ્કોને સમજવો ને પામવો દુષ્કર છે. નાટ્યપ્રયોગને અંતે આ બંને નાટકોની થોડી આલોચના થઈ હોત તો સંમેલનીઓ મૂંઝવણને બદલે સમજણ સાથે લઈને ગયા હોત. ‘ધ લેસન’ના રૂપાંતરકાર સિતાંશુ યશશંકર, ‘ધ ચેર્સ’ના રૂપાંતરકાર અને દિગ્દર્શક આર.પી. શાહ અને ‘લેસન’ના દિગ્દર્શક અને અભિનેતા ચંદ્રકાન્ત શાહ જેવા મહારથીઓમાંના એકે આ નાટકોનાં મર્મ અને રહસ્યનું આપણને આકલન કરાવ્યું હોત. હવે મારા જેવા અદના ભાવકની નુકતેચીનીથી તમારે સંતોષ માનવો પડશે.

ઈઓનેસ્કો :

પહેલી વાત કે ઈઓનેસ્કો ન સમજાય તો ખિન્ન ન થવું! આ તો નાટ્યક્ષેત્રે એક નવું પ્રસ્થાન છે જેને માર્ટિન એસ્તિને Theatre of the Absurd નામ આપ્યું. ઈઓનેસ્કોએ પોતે જ કાફકા પરના એના નિબંધમાં એબ્સર્ડની જે વ્યાખ્યા આપી છે તેમાં ભાગ્યે જ કશું ઉમેરવાની જરૂર રહે :

‘Absurd is that which is devoid of purpose ... cut off from his religious, metaphysical and transcendental roots, man is lost; all his actions become senseless, absurd, useless.’

ઈઓનેસ્કોએ નાટકના પરંપરાગત સ્વરૂપનો, પુરોગામી નાટ્યપ્રણાલીઓનો સદંતર પરિહાર કર્યો છે. એનાં નાટકોમાં કથાવસ્તુ, પાત્રાલેખન, તાર્કિકતા, કૌટુંબિક-સામાજિક સંબંધો, કશું જ નથી. આ નાટકોનું સ્વરૂપ અસંબંધ કોમેડીનું છે. આ વિશ્વમાં આધુનિક મનુષ્યના અસ્તિત્વની અર્થહીનતાને એ નિરૂપે છે.

ઈઓનેસ્કોએ વીસથી વધુ નાટકો લખ્યાં છે. તેનાં મુખ્ય નાટકોમાં Bald Soprano, The Chairs, The Lesson, Exit the King, Macbeth, Rhinocerosનો સમાવેશ થાય. એને એબ્સર્ડ થિયેટરનો પ્રણેતા ગણવામાં આવે છે.

એબ્સર્ડ થિયેટરના બીજા નોંધપાત્ર સર્જકોમાં છે : સેમ્યુઅલ બેકેટ (Waiting for Godot), આર્થર

એડામોવ, એન.એફ. સિમ્પ્સન, હૅરોલ્ડ પિન્ટર (The Dumb Waiter), એડ્વર્ડ એલ્બી (Who's Afraid of Virginia Woolf), સેમ સ્ટોપર્ડ અને ટોમ સ્ટોપર્ડ (Rosencrantz and Guildenstern Are Dead).

સંદેશો

ઈઓનેસ્કોના ‘The Chairs’નું આર.પી.નું રૂપાંતર ઉત્કૃષ્ટ કલાનું છે. એમણે શરૂઆત અને અંત ઈઓનેસ્કોનાં જ રાખ્યાં છે પણ નાટકમાં સંક્ષેપ કર્યો છે અને થોડા ફેરફારો પણ કર્યાં છે. મૂળે એબ્સર્ડ નાટક, અને ઈઓનેસ્કો સાથે કોણ બાથ ભીડી શકે? પણ આર.પી.એ એ સાહસ કર્યું છે અને ઈઓનેસ્કોની એબ્સર્ડિટીમાં અભિવ્યક્તિ કરી છે. એનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે નાવિકાનાં નાયકને પ્રેમનાં ટાયલાંથી લથપથ સંબોધનો. નાવિકા નાયકને સંબોધે છે : ‘ઓ મારા મહિયારા’ અને ઓડિયન્સમાં હાસ્યનું મોજું ફરી વળે છે; વળી થોડો સમય રહીને : ‘ઓ રંગરસિયા’ અને વધારે જોરથી હાસ્યનું મોજું ઊછળે છે. આર.પી.ને સ્પષ્ટતાથી અભિપ્રેત છે કે પ્રેમ જેમ જેમ ઘટતો જાય તેમ પ્રેમભર્યાં સંબોધનો ઉત્કટ બનતાં જાય! ઈઓનેસ્કો વાંચે તો એ પણ ખુશ થઈ જાય.

આટલા ટૂંકા ફલકમાં પણ બંને પાત્રોનો વિરોધ દિગ્દર્શક અને અભિનયની કુશળતાથી સુંદર રીતે મૂર્ત થયો. નાયક (મનુ પટેલ) પ્રવક્તાની રાહ જોવામાં ઉત્સુક હોવા છતાં શાંત છે, સ્વસ્થ છે. નાવિકા (બિનીતા શાહ) વ્યસ્ત અને વ્યગ્ર છે. આખું સ્ટેજ ખુરશીઓથી ભરાઈ જાય છે, નાયક-નાવિકા વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે અને નાવિકાને સ્ટેજ પર માંડ ઊભા રહેવાની જગ્યા રહે છે ત્યારે બિનીતા દિવાલનો આશ્રય લેવાનો જે અભિનય કરે છે તે પણ ઉત્તમ હતો.

ઓડિયન્સ નાટકનું હાસ્ય જરૂર માણી શક્યું. ડોરબેલ વાગતા જાય છે, અતિથિઓ આવતા જાય છે, ખુરશીઓમાં ગોઠવાતા જાય છે - આ બધા અદૃશ્ય અતિથિઓનું આગમન તે જ નાટકની એબ્સર્ડિટી. આ એબ્સર્ડિટીને પણ ઓડિયન્સ પામી શકેલું. પણ પ્રવક્તા આવે છે. એનાં ચપોચપ ઈસ્ત્રીબંધ વસ્ત્રો, બાંકી હેટ, એમાં ફૂમતું - આ બધાં પરિધાનો બોલકાં છે પણ પ્રવક્તા પોતે અબોલ છે! ઈઓનેસ્કોએ આ નાટકને ‘tragic farce’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. આ farce તો ઓડિયન્સ માણી શક્યું પણ એની ટ્રેજડીનો મર્મ, એની ટ્રેજડીનું રહસ્ય પામી શકાયું ખરું?

આપણા શાસ્ત્રકારોએ, ખાસ કરીને વૈયાકરણીઓ, આલંકારિકો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અર્થનો શો અર્થ થાય એની ઊંડાણથી ચર્ચા કરી છે. ઈઓનેસ્કો અર્થની અર્થહીનતાનો અર્થ શો થાય એની ચકાસણી કરે છે. બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ, ગાંધી આ સૌ પયગંબરોએ માનવજાતને ‘સંદેશો’ આપ્યો. બુદ્ધ અને મહાવીરે મૈત્રી, કડુણા, ઉપેક્ષા

(જૈન પરિભાષામાં માધ્યસ્થ્ય) અને મુદિતાનો સંદેશ આપ્યો. ઈશુએ કહ્યું : Love thy neighbor. ગાંધીએ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, વગેરે સાથે એકાદશ વ્રતો આપ્યાં. માનવજાતે આ દિશામાં, આ સંદેશને ગ્રહણ કરવામાં, એક પગલું પણ માંડવું છે ખરું? પયગંબરોએ મૈત્રી, કરુણા, વગેરે તત્ત્વાર્થો રજૂ કરવાને બદલે ક-ચ-ટ-ત-પ એમ માત્ર અર્થહીન ઉદ્ગારો જ કર્યા હોત તો શો ફેર પડત? માનવજાતની આ ટ્રેજડી છે અને આ મર્મને, રહસ્યને ઈઓનેસ્કો સંકેતે છે. એ સૂચવે છે કે language doesn't communicate. આજની ટેલિવિઝનની જાહેરખબરો, રાજકારણીઓનાં વચનો, ધર્મગુરુઓનાં ભાષણો આ અર્થહીનતાના જ નમૂના નથી?

લેસન

'ધ લેસન'ના રૂપાંતરકાર છે સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર. સિતાંશુની સર્જકતા નાટકની વાણીમાં સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી છે. સિતાંશુ મૂળને વફાદારીથી અનુસરે છે પણ સાથે સાથે એને ગુજરાતીતાનું રૂપ આપે છે અને એથી નાટકના સંવાદો વધારે સ્વાભાવિક બને છે. 'સંદેશ'ની જેમ આમાં પણ થયેલા ફેરફારો-ઉમેરાઓ લાક્ષણિક છે. વિદ્યાર્થિની એકી સાથે એક નહીં પણ અનેક વિષયોમાં પીએચ.ડી. કરવા માગે છે એ સિતાંશુની એબ્સર્ડિટીની અભિવ્યક્તિ છે.

આ નાટકમાં ઈઓનેસ્કોનાં નાટકોનાં લગભગ બધાં જ મુખ્ય તત્ત્વો જોવા મળે છે : ભાષાની અર્થહીનતા, વ્યક્તિની અકારણ આક્રમકતા, અત્યાચાર અને હિંસા, સમૂહવિચારણાની વિનાશકતા.

આ નાટકમાં પણ ટૂંકા ફલકમાં બંને પાત્રોનું રૂપાંતર દિગ્દર્શક-અભિનેતા ચંદ્રકાન્ત શાહ અને અભિનેત્રી ઈશાની શાહની કાબેલિયત સૂચવે છે. બંનેને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન. ઈશાની જે રીતે બે ટૂંકા ચોટલા લઈને લટકમટક કોલેજકન્યાનું રૂપ લઈને દાખલ થાય છે તે ઘડીભર તો એને ૧૮-૨૦ વર્ષની કન્યા બનાવી દે છે. નાટકની શરૂઆતમાં એ હસતી-રમતી-નાચતી-ફૂદતી પ્રસન્નતાની મૂર્તિ છે. પ્રોફેસર ભીરુ, અચકાતો, વાત વાતમાં ક્ષમાપ્રાર્થી છે. જેમ નાટક ખીલતું જાય છે તેમ પાત્રોનું સંપૂર્ણ પરિવર્તન થાય છે. પ્રોફેસર સરમુખત્યારી રાક્ષસનું રૂપ લે છે અને વિદ્યાર્થિની વધુ ને વધુ સંકોચાતી જાય છે અને છેવટે તો એની પીડા 'મારો દાંત દુખે છે'માં જ આશ્રય શોધે છે. બંને પાત્રોના અભિનયનો આ કમાલ હતો.

આ નાટકનું હાસ્ય માણવું પ્રમાણમાં સરળ હતું. બે વત્તા બે, ચાર વત્તા ત્રણ - આ બધા સરવાળાના સાચા જવાબથી પ્રોફેસર પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ જાય અને 'મિસ, તમે જરૂર પીએચ.ડી. કરી શકશો' એવા અધિચારાથી પ્રેક્ષકગણ ખુશખુશાલ થઈ જાય એમાં શી નવાઈ? આ જ પ્રમાણે ભાષાશાસ્ત્રની બિરંદી પણ હાસ્યજનક હતી. ફ્રેંચમાં 'ફાન્સનું પાટનગર પેરિસ છે'નો ઈટાલિયનમાં અનુવાદ

થાય 'ઈટલીનું પાટનગર રોમ છે!' કોણ કહી શકશે કે આ અનુવાદ ખોટો છે? આ એબ્સર્ડિટી ઓડિયન્સ પૂરેપૂરું માણી શકેલું.

નાટકની પરાકાષ્ટા ઈઓનેસ્કોના બીજા એક નાટક 'જેક'ના શબ્દોની યાદ અપાવે છે : 'Oh, words, what crimes are committed in your name?' શબ્દની શક્તિ કેવી સંહારક છે તેને ઈઓનેસ્કો ઉત્કટ રીતે મૂર્ત કરે છે. 'ઇને કંઈ નહિ ઇ, રને કાનો માતર રો' આ શબ્દો ફરી ફરીને પ્રોફેસર ઉચ્ચારે છે. એના સૂરની બુલંદીથી ચંદ્ર ત્યારે માત્ર ઈશાની ઉપર જ નહીં, સ્ટેજ ઉપર જ નહીં, સમગ્ર ઓડિયન્સ પર છાઈ જાય છે. આવો યાદગાર અભિનય તો નાટ્યાનુભવની વિરલ મૂડી છે.

શાસ્ત્રવચન છે કે એક શબ્દ, યોગ્ય રીતે જાણેલો, યોગ્ય રીતે પ્રયોજાયેલો, સ્વર્ગમાં અને આ લોકમાં કામધેનુની ગરજ સારે છે. સાચું. પણ ઈઓનેસ્કો આની ૧૮૦ ડિગ્રી વિપરીત દશાનો ચોટફૂક પુસ્ત્ર પૂછે છે કે શબ્દના સદુપયોગની આ ફલશ્રુતિ હશે પણ એના દુરુપયોગની શી ગતિવિધિ? શબ્દનો દુરુપયોગ સંહાર સર્જે છે. ઈઓનેસ્કોએ આ નાટક લખ્યું ત્યારે ફિટલર અને સ્ટાલિનનું શાસન ચાલતું હતું. આ સરમુખત્યારોએ ભાષાનો ને ભાષા દ્વારા કેવડો મોટો સંહાર સર્જ્યો? ઈઓનેસ્કો આગળ વધીને સૂચવે છે કે ભાષાનો વિનાશ અનિવાર્યપણે જીવનનો વિનાશ સર્જે છે.

છેલ્લે એક દૃશ્ય પર ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી માનું છું. પ્રોફેસર વિદ્યાર્થિનીનું ખૂન જ નથી કરતો. એ માટે એને સ્થૂલ શસ્ત્રની જરૂર નથી, શબ્દથી જ સંહાર થાય છે. પણ જે અભદ્ર, કઠંગી ફાલતમાં પગ પહોળા કરીને વિદ્યાર્થિની ખુરશી પર પથરાય છે તે જોયું? પ્રોફેસર માત્ર ખૂન નહીં, બળાત્કાર પણ કરે છે એ સૂક્ષ્મ અભિનયથી સૂચવાય છે. (રામ ગઢવી પરના પત્રમાંથી સંકલિત)

(ફોટો 'ગુજરાત ટાઈમ્સ'ના સૌજન્યથી)

કહેને....

માધવ રામાનુજ અમદાવાદ

સૈયર, તારા ક્રિયા છુંદણે
મોહો તારો છેલ, કહેને!
સૈયર, તારી ક્રિયા ફૂલની
લૂમીઝૂમી વેલ, કહેને?....

ફૂલાને કાંઠે કઈ ઘડીએ
રહી ગઈ વાત અધૂરી?
સૈયર, તારા ઉજાગરાની
ક્રિયા તારલે સાખું પૂરી?

ક્રિયા વરતમાં પાંચ આંગળે
ક્રિયો પીપળો પૂજ્યો, સૈયર?
મંન ભરીને મોહે એવો
ક્રિયો દુચકો સૂઝ્યો, સૈયર?....

સૈયર, તું તે ક્રિયા ફૂલની
લૂમીઝૂમી વેલ, કહેને?
સૈયર, તારા ક્રિયા છુંદણે
મોહો તારો છેલ, કહેને!

અમે તો

માધવ રામાનુજ અમદાવાદ

અમે તો મૌનનો દરિયો હતા,
કિનારા શબ્દ થઈ મળતા રહ્યા!

હજી પગલાંયે બે પાડ્યાં ન'તાં,
ક્ષિતિજમાં પંથ તો ભળતા રહ્યા!

ન કેમે વેદના આંજી શક્યા,
યુગો શમણું બની ઢળતા રહ્યા!

અજાણ્યા કેંક ઘા ઝીલ્યા હશે,
બધા ધીમે ધીમે કળતા રહ્યા.

ક્ષણોએ શાપ જે આપ્યા હશે,
હવે એ સામટા ફળતા રહ્યા!

ચીલા

માધવ રામાનુજ અમદાવાદ

આપણે તો સીમના ચીલા હતા
પંથ તેથી આપણો ખૂટ્યો નહીં;
એકસરખા અંતરે ચાલ્યા કર્યું
સાથ તેથી આપણો છૂટ્યો નહીં!
(ઘાવ્યસંગ્રહ 'તમે'માંથી)

ઈન્ટરનેટ પર 'દેશ વિદેશ' :

'દેશ વિદેશ'ના જુલાઈ ૨૦૦૩થી આજ સુધીના અંકો આપ
એકેડેમીની વેબસાઇટ <http://www.glaofna.com> પર
જોઈ શકો છો. એ માટે આપના કંપ્યુટરમાં ફક્ત Adobe
Reader હોવું જરૂરી છે જે ન હોય તો વીનામૂલ્યે
Adobeની વેબસાઇટ પરથી મેળવવાની સગવડ છે.
છાપેલું 'દેશ વિદેશ' ફક્ત એકેડેમીના સભ્યોને જ મોકલાય
છે. ઈન્ટરનેટ પરનું 'દેશ વિદેશ' કોઈ પણ જોઈ શકે છે.
આશા છે કે આપ આપના મિત્રોને આની જાણ કરશો.

ઈન્ટરનેટ પર ગુજરાતી સાહિત્ય :

kesuda.com :

સાહિત્ય ઉપરાંત ઉત્તમ કળા અને સંગીત પીરસતું કિશોર
રાવળ સંપાદિત દ્વિમાસિક 'કેસુડા'.

ghazalgurjari.com :

મશહૂર શાયર જ. આદિલ મન્સૂરી સંપાદિત ગુજરાતી
ગઝલોને પ્રાધાન્ય આપતું એકમાત્ર ઈ-દ્વિમાસિક 'ગઝલ
ગુર્જરી'.

narmad.com

કવિ ચંદ્રકાન્ત શાહની વીર કવિ નર્મદને કેન્દ્રમાં રાખતી
વેબસાઇટ.

zazi.com :

ગુજરાતી સાહિત્ય જેનો એક નાનકડો ભાગ છે એવું ઈ-
ઝીન ઝાઝી-ડોટ-કોમ.

ગુજરાતી ડિક્ષનેરી, થીસોરસ, વગેરે :

gujaratiledicon.com

લાખો શબ્દો અને ગુજરાતી-અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશો,
થીસોરસ, શબ્દપ્રયોગો, વગેરે ધરાવતી આ અત્યંત
મહત્ત્વાકાંક્ષી સાઇટ ઓછામાં ઓછી એક મુલાકાત માગી
લે છે.

ગુજરાતી લિટરરી એકેડેમીની રજતજયંતિની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે

પાંચમું સાહિત્ય સંમેલન

અમેરિકાના રાજધાની ક્ષેત્ર વોશિંગ્ટન, ડી.સી.માં

૮-૯-૧૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૬

વેસ્ટ વેસ્ટર્ન હોટેલ - કેપિટલ બેલ્ટવે, લેન્હામ, મેરીલેન્ડ

યજમાન સમિતિ

શંકરભાઈ પટેલ, ડૉ. નટવર ગાંધી, કનુ દોશી, પ્રણવ પંડ્યા, ડૉ. નિયતિ પંડ્યા

ભૂપેન્દ્ર શાહ, કિરીટ ઉદેશી, યશવંત પારેખ, મનુભાઈ ધોક્ષાઈ

આપના કેલેન્ડરમાં અત્યારથી નોંધ કરી લેશો. વધુ માહિતી આપને પહોંચાડશું.

GUJARATI LITERARY ACADEMY OF N.A.
4 ALES PLACE, WAYNE, NJ 07470

NON-PROFIT ORG.
U.S. POSTAGE
PAID
WAYNE NJ
PERMIT No. 258

To :

Kumud and Suren Kapadia
978 Galle Serra
San Dimas CA 91773